

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נז, תשס"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

דבר העורך

החוברת המוגשת בזה לקוראינו עומדת כולה על מחקרו החשוב של פרופ' ראובן מירקין "המילונות העברית במאה העשרים – מחברת ראשונה: 1900–1920". עיון מאלף זה פורס לפנינו את המילונים הראשונים של העברית במאה העשרים. המהדורות הראשונות של מילוני בן-יהודה, מילוניו הראשונים של יהודה גרזובסקי (גור) שנכתבו בסיועם הרב של יוסף קלוזנר ודוד ילין ומילונים דו-לשוניים שכתבו אחרים – כל אלה ועוד נסקרים בעיון זה.

הקורא העברי המשכיל בוודאי מכיר את המילונים המודרניים של העברית – "המלון החדש" של אברהם אבן-שושן על מהדורותיו הרבות, מילון "רב-מילים" (הוא "המילון השלם לעברית החדשה" מיסודו של יעקב שויקה), "מילון ההווה" של שושנה בהט ומדרכי מישור (הוא "מילון שימושי לעברית התקנית"), ולידם מילונים אחרים.

ובלשני העברית – הם ניזונים מן המילונים המדעיים המודרניים של המקרא וספרות חז"ל ונפנים הרבה גם אל מילוני העברית שחיברו בימי הביניים אבירי חכמת הלשון של העברית – מנחם בן סרוק, ר' יונה אבן ג'נאח, ר' דוד קמחי ואחרים.

והנה דומה שאלה גם אלה – המשכילים והבלשנים – דעתם מוסחת מן המילונות העברית של ראשית המאה העשרים. אמת, אין במילונים האלה העושר המצוי במילוני המקרא של ימי הביניים, ובוודאי אין למצוא בהם את ההישגים הלקסיקוגרפיים המשוקעים במילונים המודרניים, המדעיים והעממיים של העברית. כמובן, יוצא מכלל זה הוא מילונו הגדול של אליעזר בן-יהודה, שגם הוא בין המילונים הנסקרים בחוברת זו.

ובכל זאת מעלה גדולה יש במילונים הראשונים האלה, שמשקפת בהם בבהירות רבה תקופה חדשה בתולדותיה של העברית – תקופת תחייתה של העברית בארץ ישראל. ואמנם הם פותחים פתח חדש במילונות העברית – כתיבת מילונים שימושיים, ולא דווקא פילולוגיים, בידי אנשי ארץ ישראל.

מחקר זה מתחיל אפוא למלא חלל בסקירת מחקרה של העברית. הקורא בוודאי יראה בו גם אות של כבוד והערכה לאותם ראשונים שנטלו על כתפיהם את משא העברית בצעדיה הראשונים לקראת תחייתה הגמורה.

וזו רק "מחברת ראשונה". אנו מחזקים את ידי המחבר ומקווים מאוד שיוסיף לפרנס אותנו ואת קוראינו בעוד מחברות שתטלנה גם הן אור על מעשה המילונות ועל העברית גופה במאה העשרים.

משה פלורנטיין

לפרופ' זאב בן-חיים
מכוננו של מפעל המילון ההיסטורי
של האקדמיה ללשון העברית
במלאות לו מאה שנה.

פתח דבר

שנת 1900, שאנו מתחילים בה את סקירתנו, אינה רק שנת "מפנה המאה" בתולדות העמים, אלא השנה שמתחיל בה באמת עידן חדש בתולדות המילונות העברית. המילונים העבריים שראו אור קודם 1900 הם ילדי רוחה של תקופת ההשכלה העברית באירופה, בעיקר במזרח אירופה, ואילו המילונים שהופיעו למן שנת 1900 מנשבת בהם רוח חדשה ורעננה – רוחם של מחיי הלשון בדיבור פה, בעיקר בארץ ישראל. ואף על פי שרוב המילונים העבריים שנתפרסמו בשני עשוריה הראשונים של המאה העשרים – במזרח אירופה נתפרסמו, הרי מחבריהם – רובם אנשי ארץ ישראל.

כשם שהמילונות העברית במאה התשע-עשרה הייתה בת לווייה נאמנה של ספרות ההשכלה העברית באירופה,¹ כך הייתה המילונות העברית בראשית המאה העשרים כלי חשוב ביותר בידי מחיי הדיבור העברי בארץ ישראל. מרבית המילונים העבריים החשובים במחציתה הראשונה של המאה העשרים (1900–1946) הם מעשה ידיהם של ראשי דפריה של תחיית הלשון: אליעזר בן-יהודה (1858–1922), יהודה גרזובסקי (גור) (1862–1950), דוד ילין (1864–1943) ויוסף קלוזנר (1874–1958). המילונים העבריים שראו אור עד מלחמת העולם הראשונה רובם מילונים דו-לשוניים או תלת-לשוניים, וכאמור רובם ככולם ראו אור במזרח אירופה: וילנה, ורשה, למברג (לבוב). החרג היחיד מכלל זה הוא ניסיונו של אליעזר בן-יהודה להוציא מילון עברי בירושלים – תחילה בשנת 1895 ושנית בשנים 1900–1905; ואולם ניסיונות אלה לא הגיעו לכלל מילון שלם. המילון הארץ-ישראלי השלם הראשון הוא "המילון העברי" של יהודה גרזובסקי ודוד ילין, שהופיע ביפו בשנת תרע"ט (1919), והוא מילון חד-לשוני עברי-עברי. סקירה זו, העוסקת במילונים העבריים שבשני עשוריה הראשונים של המאה העשרים, לא ראיתי צורך להפריד בה בין

1. על כך כתבתי במאמרי "המילונות העברית במאה התשע-עשרה", לשוננו לעם – קובץ לשנת הלשון, בעריכת משה בראש, ירושלים תש"ן, עמ' 178–185.

שני סוגי המילונים: המילונים החד-לשוניים והמילונים הרב-לשוניים (הפרדה זו אולי היא מתבקשת בעשוריה המאוחרים יותר של המאה העשרים), וכל המילונים ניתנים כאן כחטיבה אחת, מילון מילון על פי שנת הופעתו.

מה היו פני המילונות העברית בראשית המאה העשרים, בדור תחיית הלשון העברית? המילון המקיף היחיד שקדם למילון בן-יהודה היה "האוצר" של שמואל יוסף פֶּין (1818–1890). כותרת המשנה של חיבור זה היא "אוצר לשון המקרא והמשנה", ואולם חידושו של המילון לעומת המילונים שקדמו לו שהוא "כולל פתרון כל המלות שנמצאו במקרא ובמשנה [...] ועם זה זכרון המלות הנגזרות מלשון המקרא והמשנה, שבאו בתלמודים, במדרשי ההלכות והאגדות, בפיוטים, ובספרי גדולי חכמי ישראל האחרונים" (מתוך שער "האוצר").

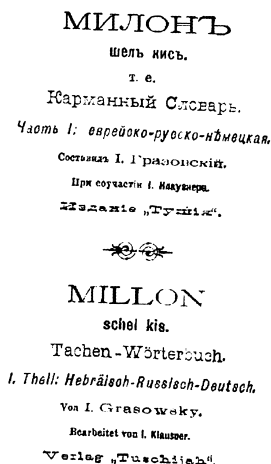
הקונטרס הראשון של "האוצר" ראה אור בוורשה בשנת תרמ"ד (1884), ואילו הכרך השלם הראשון, המכיל את האותיות א–ז, ראה אור בשנת תרמ"ח (1887). עותק של כרך זה נמצא בין ספרי בן-יהודה שברשות האקדמיה ללשון העברית, ובו הערות רבות בכתב ידו של בן-יהודה. "האוצר" השלם יצא בארבעה כרכים בשנים 1900–1904 – עשר שנים לאחר פטירת מחברו.

כדרך המילונים שקדמו לו גם "האוצר" ערוך על פי שורשי המילים. רוב מובאותיו הן מן המקרא ומיעוטן מספרות התלמוד והמדרש. מספר המובאות מספרות ימי הביניים בטל בשישים. הוא מביא את המילים הארמיות שבמקרא וכן את השמות הפרטיים (שמות האנשים ושמות המקומות) שבמקרא. הוראות המילים מתורגמות לרוסית ולגרמנית באותיות עבריות. ההערות האטימולוגיות, הנמצאות פה ושם, מתייחדות בעיקר לביאורי לשונות המקרא.

גולת כותרתה של המילונות העברית במחצית הראשונה של המאה העשרים הרי זה מפעלו המילוני האדיר של אליעזר בן-יהודה "מלון הלשון העברית הישנה והחדשה", שראה אור בשישה-עשר כרכים (ונוסף עליהם כרך "המבוא הגדול") בשנים 1908–1959.

הסקירה שלהלן סדורה בסדר כרונולוגי, ומובאים בה המילונים החשובים ביותר, לדעתי, שעיצבו את פני המילונות העברית החדשה בדור הראשון של תחיית הלשון העברית בדיבור פה, הן בארץ ישראל הן בריכוזי היהודים שבמרכז אירופה. אין היא מתכוונת להיות ביבליוגרפיה של המילונים העבריים בעשוריה הראשונים של המאה העשרים. את הביבליוגרפיה המקיפה היחידה של המילונות העברית לדורותיה פרסם אליעזר רפאל מלאכי בניו-יורק בשנת תשט"ו בשם "אוצר הלכסיקוגרפיה העברית – רשימה מלאה ומפורטת מכל הקונקורדנציות ומלונים (!) בעברית ובלשונות לעז". מצאתי בה הרבה מאוד טעויות וחסרים, ומשום כך הקפדתי לציין גם את הפרטים הביבליוגרפיים של המילונים שבחרתי להביא בסקירתי.

תרס"א (1900)
יהודה גרזובסקי בהשתתפות יוסף קלזנר,
מלון של כיס מעברית לרוסית ואשכנזית

את המאה העשרים פותח מילונו של יהודה גרזובסקי (בהשתתפות יוסף קלזנר) "מלון של כיס מעברית לרוסית ואשכנזית ומרוסית לעברית ואשכנזית" – דהיינו מילון עברי-רוסי-גרמני ומילון רוסי-עברי-גרמני. מן המילון הזה יצא חלקו הראשון בלבד: "עברי-רוסי-אשכנזי". הוא ראה אור בוורשה בשנת תרס"א (סתיו 1900).² קלזנר, בדברי הקדמתו, מודע היטב לחידוש הגדול של מילון זה, וכך הוא אומר:³

במאה האחרונה החלו להופיע מלונים עבריים שונים, רַבִּם ביבליים, אחדים מהם תלמודיים, ושנים שלשה שמו לב גם אל שפת הספרות העברית שאחר התלמוד [...] יש אמנם שנים, שלשה חכמים, אשר נסו לאצור את כל

2. תאריך אישור הצנזורה – כנדרש מכל ספר שיצא אז ברוסיה – הוא 22 באוגוסט 1900, ותאריך ההקדמה של קלזנר: ט"ו אלול, א' תל"ב לגלותו (דהיינו ט"ו באלול תר"ס – 27 באוגוסט 1900 [על פי הלוח היוליאני]).
3. ההדגשה והניקוד החלקי במקור, וכך גם במובאות להלן.

רכושה של השפה העברית בכל העידנים בספר אחד; אבל [...] בעיני החכמים האלה נחשבו לשנויים עיקריים ולתוספות חשובות, שראוי להכניסם לתוך ספר-מלים, רק אלה השנויים והתוספות, שבאו בספרי חכמי ספרד וחכמי שנים שלש המאות שאחרי גלות ספרד. ואולם להשנויים, שנתהוו בשפתנו במשך המאה הי"ט, לא שמו לב כלל וכלל. מובן מאלי, כי המלים שנתחדשו בעשרים השנים האחרונות,⁴ אפילו הטובות והמשובחות שבהן, לא נחשבו בעיניהם למאומה [...] המלוניס האלה הם יותר פילולוגיים מאשר שמושיים. **מלון שלם, אבל לא גדול ביותר, שתהיה בו תועלת שמושית [...] היה חסר לנו עד כה** [...] הלשון הביבלית והלשון התלמודית, לשון המדרשים ולשון חכמי ספרד, שפת "האחרונים" ושפת הספרות החדשה שלנו – כל אלה נקבצו ובאו במלון הזה.

קלוזנר הצעיר, בן העשרים ושש (באותם הימים סטודנט באוניברסיטת היידלברג), אומר כאן דבר חשוב: מילוני המאה התשע-עשרה הם מילונים "פילולוגיים" – דהיינו מילונים שנועדו ללימודם ולפירושם של טקסטים עתיקים, כמו התנ"ך, התלמוד ומקצת ספרות ימי הביניים. בזה הוא מתכוון בעיקר למילוניו של יהודה (יהודה) בן-זאב (1764–1811) "אוצר השרשים" על מהדורותיו השונות (1807, 1816, 1839, 1862, 1879); למילוני המקרא של המלומד הגרמני וילהלם גזניוס (1786–1842): המילון העברי-גרמני (יצא לראשונה בשנים 1810–1812 וזכה לשמונה-עשרה מהדורות) וה"תזאורוס" שלו (1829–1842); לאחר מות גזניוס הושלם בידי רודיגר בשנת 1858; למילוני התלמודי הגדול של יעקב לוי (1819–1892) – "אוצר לשון התלמודים והמדרשים" (בגרמנית, ארבעה כרכים גדולים, 1876–1889); למילוני התלמודי של חנוך יהודה (אלכסנדר) קוהוט (1842–1894) "הערך השלם" (שמונה כרכים, 1878–1892) – מהדורה חדשה לגמרי של "ספר הערך" מאת נתן בן יחיאל מרומי (חי ברומא במאה השתים-עשרה); ול"האוצר" של שמואל יוסף (רש"י) פין, שהתחיל לצאת בשנת 1884 (רי' לעיל). ואולם קלוזנר אינו צודק לגמרי: חלק מן המילונים הדו-לשוניים שראו אור במאה התשע-עשרה הם בהחלט מילונים שימושיים ולא פילולוגיים. למשל המילון העברי-רוסי (1859) והמילון הרוסי-עברי (1860) של אריה ליאון מנדלשטאם (1819–1889); שני המילונים הללו יצאו בסנקט פטרבורג מטעם המיניסטרויון להשכלת העם של רוסיה הצארית בעילום שם מחברם, והם נועדו למטרה מעשית: להפיץ את ידיעת השפה הרוסית, תרבותה וספרותה בקרב היהודים. או למשל המילון הגרמני-עברי של משה שולבוים (1830–1918), שיצא בלמברג (לבוב) בשנת 1881, והוא מהדורה חדשה לגמרי של החלק השלישי של "אוצר השרשים" לבן-זאב.

4. בשנים 1880–1900, כלומר ראשית תחיית הדיבור העברי בארץ ישראל.

או למשל המילון הרוסי-עברי המלא מאת יהושע שטיינברג (1825-1908), שראה אור בוויילנה בשנים 1880-1881. כל המילונים הללו הם מילונים שימושיים ולא "פילולוגיים", והם נועדו לשרת את מטרות המשכילים: להפיץ את ההשכלה העברית ולעודד את לימוד הלשונות האירופיות בקרב היהודים באירופה. עדיין אין בהם באותם מילונים כוונה להחיות את הלשון העברית בדיבור פה, אבל הם היו הקדמה הכרחית לתחיית הלשון העברית, תחייה שהתחילה בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה ובמרכזה אליעזר בן-יהודה. בהקדמתו קלזנר מונה כמה מחידושי של המילון:

[...] באו במלון הנוכחי **כל המלים המקראיות, לא נחסר דבר**. אם למלה מקראית ידועה יש הוראות שונות, מצאנו לנחוץ לתת את כל ההוראות האלה זו אחר זו, אחת לא נעדרה [...] אם המלה המקראית קבלה בתלמוד או בספרות המאוחרת איזו הוראה מחודשת, אז באה ההוראה התלמודית או המחודשת מיד אחרי ההוראה המקראית. **הודות לזאת אפשר להקורא להכיר את התפתחות והשתנות הוראותיה של כל מלה ומלה למן תקופת המקרא עד היום הזה**. ההוראה התלמודית מסומנת בכוכב (*) והמחודשת – בעגול מֶאָרְךְ (*).

דברי קלזנר מעידים על תפיסה היסטורית, הרואה בתולדותיה של הלשון העברית למן המקרא ועד ימיו רציפות היסטורית שחלים בה תהליכי התפתחות והשתנות כבכל לשון בעלת היסטוריה ארוכה. והוא ממשיך:

משני התלמודים ומהמון המדרשים הכנסנו לתוך מלונו [...] את **כל המלים**, שחזותן מוכיחה עליהן, כי **עבריות הן** ורק במקרה לא באו בתנ"ך. ככה נצלו מלים עבריות **לאלפים ממש** מן השכחה [...] גם את רוב המלים הארמיות-הסוריות הכנסנו לתוך המלון, כי הלשון הארמית קרובה להעברית מאד [...] מן המלים היוניות והרומיות הבאנו רק את אלה, שיש בהן כעת צורך שמושי, למשל: אם בהן מתרגמים עצמים ומושגים, שאין בשבילם מלים עבריות כלל.

בדברים אלה ניכר רצונו של קלזנר לנצל את אוצרות הספרות העתיקה כדי להעשיר את הלשון המתחיה.

הכנסנו לתוך מלונו את כל המלים הסורסיות, היוניות והרומיות, המשמשות בספרות החדשה, אפילו אם שרשיהן זרים הם לְגֶמְרֶם. אפילו אם יש במקומן מלים עבריות, הנה, אם כבר הוכנסו לאוצר השפה העברית, שוב אין להוציאן ממנו, כי בלעדיהן לא יבין הקורא העברי את שפת הספרות החדשה. ככה נוסף לנו על המלים המקראיות סכום עצום של מלים ומבטאים נחוצים, אשר יעשירו את שפתנו מאד.

קלוזנר מייחס חשיבות להבנת לשון הספרות החדשה, שהוא רואה בה כלי חיוני מתחיית הלשון העברית.

מן המלים המיוחדות בעשרים השנים האחרונות, בחרנו גם כן רק את היותר מקובלות ואת אלה, שמקורן העברי נֶכֶר בנקל, וביחוד שמנו לב, כי המלים המיוחדות, שאספנו אל תוך המלון, תהיינה מן הנחוצות באמת, ולא רק מחודשות לשם החדוש בלבד [...] גם מן המלים הלועזיות, המקובלות בכל השפות האירופיות והמשמשות גם בשפתנו, באו במלון הנוכחי כל המלים הנחוצות ביותר.

גם בחירת המילים המיוחדות והמילים הלועזיות שראוי להביאן במילון נעשית משיקולים של צורכי הלשון המתחיה.

לכל שמות החיות, העופות, הדגים, הצמחים, המתכיות [=המתכות] וכדומה, יש לא רק תרגום רוסי ואשכנזי מדויק, כי אם גם באור מספיק, כי בעצמים כאלה אין התרגום בלבד מספיק לקורא עברי.

מילים שבתחום הרפואה חשיבותן בלשון חיה רבה כל כך, שאין להסתפק בתרגומן – שהרי זה מילון תלת-לשוני – אלא יש להוסיף לתרגום גם ביאור. וקלוזנר מסכם את חידושי המילון בשיר הלל ללשון העברית:

אלה הן מעלותיו וסגולותיו המיוחדות של המלון העברי-הרוסי-האשכנזי. הקורא יראה, כי זהו דבר חדש לגמרי, שלא היה כמוהו עוד בשפתנו [...] הוא יראה בו אולי בפעם הראשונה, מה מיוחדת במינה, מה דִּיִּקְנִית ומה עמוקה ברוחה החודר והמנתח היא זאת השפה, אשר רבים תִּשְׁבּוּהָ למתה והכל תִּשְׁבּוּהָ לעניה [...] וככה מתלכדות במלון הזה השפה העתיקה והשפה החדשה מבלי הפרד.

הד לדבריו האחרונים של קלוזנר – לימים נשיא ועד הלשון העברית – מוצאים אנו כעבור חמישים שנה ויותר במחברתו המפורסמת של זאב בן-חיים "לשון עתיקה במציאות חדשה" (לשונונו לעם ד [תשי"ג], קונטרסים ג-ה, ח-ט). בניגוד למקובל במילוני המאה התשע-עשרה, שכל מילה בהם באה בשורשה, במילון זה רק הפעלים באים בשורשיהם ואילו מילה שאינה פועל באה בערכה על פי צורת היסוד שלה. את הנוהג הזה הנהיג עוד קודם לכן אליעזר בן-יהודה (ר' להלן), והוא שלט במילונות העברית במאה העשרים כמעט עד סופה.

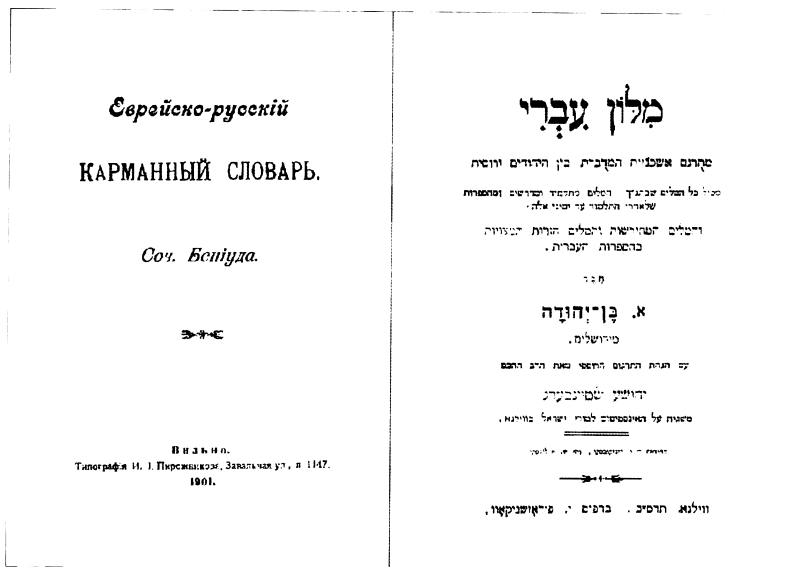
כאמור, מילונם של גרזובסקי וקלוזנר ראה אור בוורשה בראשית תרס"א – סוף שנת 1900. יש בו 1204 טורים ממוספרים – שני טורים בעמוד – כלומר 602 עמודים בתבנית קטנה (הצירוף "מלון של כיס" הוא תרגום שאילה מן הגרמנית והרוסית). הוא נדפס שנית, ככל הנראה בלא שינויים, בשנת תרס"ג (תאריך אישור

הצנזורה: 14 בינואר 1903). בהדפסה זו, בסוף הקדמתו של קלזנר, נוספה לראשונה הערה זו של קלזנר: "הערה. ממלת 'פלשת' (עמ' 947) והלאה לא השתתפתי עוד בסדור המלון".⁵ מהדורה שנייה "מוגהת ומתוקנת עם נוספות מלים חדשות" ראתה אור בוורשה בשנת תרס"ד (תאריך אישור הצנזורה: 3 באוגוסט 1904). יש בה 1266 טורים: הטורים 1–1204 אינם אלא הדפסה חוזרת של המהדורה הראשונה, ואילו הטורים 1205–1266 הם תוספת המילים החדשות. המהדורה המורחבת חזרה ונדפסה עוד כמה וכמה פעמים (בשנת תרס"ז, בשנת תרע"ב ועוד).

תרס"ב (1901)

אליעזר בן-יהודה,

מלון עברי מתרגם אשכנזית המדברת בין היהודים ורוסית

כשנה לאחר הופעת מילונם של גרזובסקי וקלזנר ראה אור מילונו של אליעזר בן-יהודה: "מלון עברי מתרגם אשכנזית המדברת בין היהודים ורוסית" – מכיל

5. אין אנו יודעים מפני מה נחסרה הערה זו במהדורתו הראשונה של המילון משנת תרס"א. שמא היא מרמזת על אי-שביעות רצונו של קלזנר מן השותפות עם גרזובסקי, כדרך שאירע לדוד ילין ב"המלון העברי" משנת תרע"ט (ר' להלן).

כל המלים שבתנ"ך, המלים מתלמוד ומדרשים ומהספרות שלאחרי התלמוד עד ימינו אלה. והמלים המחודשות והמלים הזרות המצויות בהספרות העברית. חבר א. בן־יהודה מירושלים. עם הגהת התרגום הרוסי מאת הרב החכם יהושע שטיינבערג". בשער הרוסי של המילון נאמר (בתרגום לעברית): "מילון כיס עברי-רוסי". "אשכנזית המדברת בין היהודים", כלומר יידיש, אינה נזכרת בשער הרוסי, אבל היא מופיעה במילון. כלום יש כאן רצון (של בן־יהודה או של המוציא לאור) להצניע את לשונם המדוברת של מיליוני היהודים במזרח אירופה – המשך יחס הזלזול של אנשי ההשכלה כלפי היידיש, או שמא ביקש מישהו לרצות את שלטונות רוסיה הצארית במגמת הרוסיפיקציה של היהודים? ב"הקדמת המחבר" הקצרה בן־יהודה אומר:

[...] מלון עברי קטן, שבעקרו יהיה מיסד על חקירותי בחבורי הגדול "מילון הלשון העברית בזמן הזה" ושתבאנה בו כל המלים מהתנ"ך ורוב המלים מהספרות התלמודית והספרות החדשה שנהגו סופרינו להשתמש בהן והמלים מלשונות הזרות המקובלות בכל הלשונות, וגם המלים שחדשתי אני בעצמי וסופרים אחרים בזמן האחרון [...]

ואכן חידוש חשוב חידש כאן בן־יהודה במילונות העברית בהביאו ב"מילון הכיס" שלו מילים לועזיות-בין־לאומיות – מעשה שלא עשה במילונו הגדול. ואולם הוא ממחר למקח ולהתנצל:

המלות הזרות הובאו פה **לתועלת** הקוראים עברית המוצאים אותן בהספרים החדשים [...] אך אין אני מכניס אותן בזה אל תחת כנפי הלשון העברית להרשות להשתמש בהן בתור מלות עבריות. למושגים רבים שהמלות הזרות האלה מציינות, נמצאות בספר הזה בעצמו **מלות עבריות** אם מהספרות הקדומה שלנו, או מחודשות על ידי.

בן־יהודה רואה במילון זה את תמצית מילונו הגדול, וכך הוא מסיים את הקדמתו הקצרה:

הקהל יוכל לסמוך בלי פקפוק על המילון הזה, יען לכל מה שמובא בו **נמצאות** בספר המילון הגדול שלי **ראיות מספיקות מכל מקצעות ספרותנו העתיקה והחדשה**.

המילון ראה אור בוילנה בשנת תרס"ב (1901).⁶ יש בו 1680 טורים ממוספרים – שני טורים בעמוד – כלומר 840 עמודים בתבנית קטנה. בשנת תרס"ג הוא נדפס שנית בלא שינויים.

6. תאריך אישור הצנזורה הוא 6 במרס 1901.

ובכלל, מבדיקת הצירופים שבאות תי"ו בשני המילונים עולה הרושם שמילון של גרזובסקי וקלזנר מרבה בצירופים לעומת מילון של בן-יהודה – על פי הדוגמאות שבפסקה הקודמת מספר הצירופים במילון הראשון (24) כפול ממספר הצירופים במילון השני (12). ואולם רושם זה אינו משקף את המצב בשאר חלקי המילון. למשל אם משווים בשני המילונים את הצירופים שהמילה הראשונה בהם היא **צִית** מתקבל רושם אחר. המשותף לשני המילונים ששניהם מביאים את הצירופים הללו כערכים ראשיים לעצמם ולא כערכי משנה של **צִית**. כמו כן אין הבדל גדול בין שני המילונים במספר הצירופים הכולל: גרזובסקי וקלזנר מביאים 73 צירופים כאלה, ובהם 4 שיש להם שתי משמעויות – בסך הכול 77 יחידות מילוניות. בן-יהודה מביא 83 צירופים, ובהם צירוף אחד שיש לו שתי משמעויות ועוד צירוף שיש לו שלוש משמעויות – בסך הכול 86 יחידות מילוניות. ההפתעה הגדולה היא בחלוקת הערכים בין שלוש חטיבות הלשון: המקרא, ספרות התלמוד והמדרשים, המילים החדשות. לאחר שמתקנים את הטעויות שבסימון חטיבת הלשון – במילון של גרזובסקי וקלזנר 6 תיקונים⁹ ובמילון בן-יהודה 13 תיקונים¹⁰ – מתקבלות תוצאות אלו:

המקרא	ספרות התו"מ	העת החדשה (כולל ימה"ב)
מילון גרזובסקי וקלזנר	28.6%	54.5%
מילון בן-יהודה	18.6%	43.0%
		16.9%
		38.4%

ההשוואה מאלפת: במילון בן-יהודה מספר הצירופים מן העברית החדשה כפול ויותר ממספרם במילון גרזובסקי וקלזנר, על חשבון שתי החטיבות ה"קלאסיות" של הלשון העברית: המקרא וספרות התלמודים והמדרשים.

בשמות העצם מילון של גרזובסקי וקלזנר מציין את צורת היחיד בלבד, ואילו במילון בן-יהודה מובאת גם צורת הרבים: **תרגום** – תרגומים, **תרגיל** – תרגילים, **תרדמה** – תרדמות, **תרומה** – תרומות, **תרמית** – תרמיות. בן-יהודה אינו מניח כדבר המובן מאליו שהמשתמש יודע תמיד את צורת הרבים, מה גם שבמסורות שונות צורת הרבים עשויה להיות שונה (**טעות** – טעויות / טעות / טעותים). כיוצא

9. למשל הצירופים **בית מרקחת** ו**בית משוגעים** באים בלא סימן התקופה, כאילו הם מן המקרא, אבל מקורם בעברית החדשה.

10. למשל הצירופים **בית מסחר**, **בית ספר**, **בית קברות** באים בלא סימן התקופה, כאילו הם מן המקרא, אבל מקורם בלשון חכמים (בית ספר, בית קברות) ובעברית החדשה (בית מסחר). הצירופים **בית מלאכה** ו**בית מרקחת** מסומנים בכוכבית, כאילו הם מספרות התלמוד והמדרש, אבל הם נוצרו בעברית החדשה.

בזה שמות התואר. בן־יהודה מציין את כל ארבע צורותיו: **תבוני** – תבונית, תבוניים, תבוניות; **תותב** – תותבת, תותבים, תותבות.

בערכי שמות העצם שיש במסומניהם רוח חיים גרזובסקי וקלזנר מסתפקים בצורת הזכר בלבד ואילו בן־יהודה מביא את צורת הזכר ואת צורת הנקבה כערכים נפרדים: **תלמיד** / **תלמידים** – **תלמידה** / **תלמידות**, **תרנגול** / **תרנגולים** – **תרנגולת** / **תרנגולות**. גרזובסקי וקלזנר מביאים את המילה **תרנגולת** כערך משנה של **תרנגול**, אולי משום שברוסית (וגם בידיש) אלו מילים שונות.

הן גרזובסקי וקלזנר הן בן־יהודה מביאים את ערכי הפעלים בשורשיהם. צורת דיבור המתחיל של כל בניין היא צורת המקור הנפרד: תִּמְד [...] הִתְמַד (גרזובסקי וקלזנר); תִּמְד [...] הִתְמַד [...] הִתְמַד (בן־יהודה). בעוד שבן־יהודה עקיב בעניין זה, אצל גרזובסקי וקלזנר יש צורת דיבור המתחיל של בניין הפעיל היא המקור הנסמך: הִתְמִיחַ, הִתְרִיז.

ואולם ההבדל הגדול ביותר שבין שני המילונים טמון באוצר המילים. בדקתי 30 ערכים באות תי"ו, שרובם חידושי העשור האחרון של המאה התשע־עשרה, ובעלי המילונים עצמם מעידים על חידושם בסימון מיוחד.¹¹ אפשר למיין את המילים הללו לשלוש קבוצות עיקריות:

א. חידושים המובאים בשני המילונים: **תאורה**, **תאריך**, **תגלית**, **תנודה**, **תנוחה**, **תערוכה**, **תרבות**, **תרגיל** – 8 מילים.¹²

ב. חידושים המובאים רק במילונם של גרזובסקי וקלזנר ואינם במילונם של בן־יהודה: **תאור**, **תזמורת**, **תחזית**, **תעמולה**, **תעשייה**, **תקיפות** – 6 מילים.¹³ היעדרה של מילת **תזמורת** ממילונם של בן־יהודה מתמיה, שהרי זה אחד מחידושי הראשונים (משנת תרנ"ג) – תחילה בהוראת 'קונצרט', ורק כעבור כמה שנים נתייחדה לה המשמעות הנוהגת היום ('אורקסטרה', כפי שכתבו אז).¹⁴ הימצאותן של המילים **תעמולה** ו**תעשייה** במילון משנת 1901 היא עדות לחשיבותם של

11. "כדי שלא להרבות בציונים, מצאנו לנחוץ לסמן רק את המלים העבריות [...] שנתחדשו במשך עשרים השנים האחרונות רובן ככולן ע"י מר בן־יהודה, ע"י עגול מִאָרְךְ" (מתוך ההקדמה של קלזנר); וכך גם בן־יהודה מסמן במילונם כל "מלה מחודשה או מלה זרה".

12. אגב, במילון בן־יהודה כולן מסומנות בעיגול מוארך, ואילו במילון גרזובסקי וקלזנר המילה **תנודה** אינה מסומנת כלל, כאילו זו מילה מן המקרא, והמילה **תנוחה** מסומנת בכוכבית, כאילו זו מילה תלמודית. נראה שטעויות הן בעולם, ואין לייחס להן חשיבות, משום שיש טעויות רבות כאלה, בייחוד במילונם של גרזובסקי וקלזנר.

13. כולן מלבד **תזמורת** מסומנות בסימן העיגול המוארך. הערך **תזמורת** מסומן בכוכבית, כאילו הוא מילה תלמודית, וברור שזו טעות.

14. ראובן סיוון, "ראשית הרחבת הלשון בימינו", לשוננו לעם לג, קונטרס א–ב (תשמ"ב), עמ' 38–40.

מילונים מתקופת תחיית הלשון העברית. ראובן סיוון¹⁵ מייחס את חידושה של מילת **תעמולה** לדוד ילין בשנת תרס"ג – שנתיים לאחר צאת המילון שלנו; ואילו את המילה **תעשייה** הוא מייחס ליצחק וילקנסקי בשנת תרס"ו – חמש שנים לאחר צאת המילון.

ג. הקבוצה הגדולה ביותר היא של מילים הנמצאות רק במילונו של בן-יהודה ואינן במילונים של גרזובסקי וקלוזנר: **תַּאבְדֵּעַ, תַּאבְדָּעוֹת, תַּאֲוָה, תוֹעֵלָתִי, תַּחֲלִיף, תָּכַל, תַּעֲרִיף, תַּמּוּנָה, תַּפְנִית, תַּצְפִּית, תַּרְגֵּל, תַּרְצֵן, תַּשׁוּת, תַּשִּׁישׁוֹת, תַּשְׁרִי** [=תשורה], **תַּשְׁרִי** [=נתן במתנה] – בסך הכול 16 מילים, וכולן מסומנות בסימן המילים המחודשות.

אין תמה שהמילים **תַּאבְדֵּעַ, תַּאבְדָּעוֹת** בהוראת 'סקרן', 'סקרנות' אינן במילונים של גרזובסקי וקלוזנר. הן מחידושו של בן-יהודה,¹⁶ ונדחו מפני המילים **סקרן, סקרנות**.¹⁷

בן-יהודה מנקד בצירי את האות אל"ף שבמילים **תַּאבְדֵּעַ, תַּאבְדָּעוֹת**. בכרך השישה-עשר של מילון בן-יהודה הגדול שבעריכתו של טור-סיני (1959) מובא הערך **תַּאבְדָּעִי** בלבד (לא **תַּאבְדֵּעַ** ולא **תַּאבְדָּעוֹת**), והאל"ף מנוקדת בו בפתח. בהערה לערך זה טור-סיני מביא את דברי בן-יהודה: "ואמנם בלשון הדבור רווח תַּאבְדָּעַ, אלא שבדרך כלל נדחתה מלה זו מפני סְקָרָן (לדעת)". לא ברור לי מי ניקד את המילים **תַּאבְדֵּעַ, תַּאבְדָּעִי** באל"ף פתוחה – בן-יהודה או טור-סיני, ומפני מה לא הביא טור-סיני את הצורות **תַּאבְדֵּעַ, תַּאבְדָּעוֹת** אלא **תַּאבְדָּעִי** בלבד.

המילה **תַּאֲוָה** מסומנת כמילה חדשה והוראתה "דאס מוררען" (על פי הגרמנית: *imueren*), דהיינו 'ריטון', 'נרגנות'. אשר למשמעות המודרנית של **תַּאֲוָה** ראה מילונו הגדול של בן-יהודה, בהערות הארוכה של טור-סיני לערך **תַּאֲוָה**.

המילים **תוֹעֵלָתִי, תַּחֲלִיף, תַּרְצֵן**,¹⁸ **תַּשׁוּת, תַּשִּׁישׁוֹת, תַּשְׁרִי, תַּשְׁרִי** כולן מסומנות כמילים חדשות, אבל בכרך האחרון של מילון בן-יהודה הגדול כולן מתועדות מן המקורות (בן סירא, הפיוט הקדום, רש"י, ספרות ימי הביניים).

15. שם, עמ' 22.

16. סיוון (הערה 34 להלן), עמ' 63.

17. ואכן במילונים של גרזובסקי וקלוזנר הובאו **סקרנות, סקרני** (אבל לא **סקרן**) במשמעות המקובלת בימינו. גם במילונו של בן-יהודה מובאת המילה **סקרן** (בסימן הכוכבית, המציין מילים "מהתלמוד ומדרשים") בהוראה קצת שונה: "ווער עס ליעבט איבראלל נאכצושויען" (וכיוצא בזה ברוסית). ובאמת בכרך השמיני של מילונו הגדול המילה **סקרן** מתועדת במובאה ממדרש בראשית רבה, והגדרתה: "מי שאוהב לראות כל דבר, המביט לכל צד בתאבון, הקורץ ורומז בעיניו".

18. במילון הגדול התייזו מנוקדת בקמץ. כמו כן ר' שם הערתו המשעשעת של טור-סיני.

המילה **תכל** היא אכן מילה מחודשת, אבל גם במילון הגדול אין היא מתועדת, וכנראה אינה מחידושי של בן-יהודה. המילה **תעריף** היא – על פי ראובן סיוון – חידושו של זאב יעבץ משנת תרנ"ב.¹⁹ המילים **תפנית** ו**תצפית** הן חידושי של בן-יהודה; ר' הערותיו של טור-סיני לערכים אלו במילון הגדול. המילה **תפונה**, שהוראתה 'ספק', היא מחידושי סופרי ההשכלה, על פי תהלים פח, טז: "נִשְׁאַתִּי אֶמִיד אֶפֹנֶה". הם גם הרבו להשתמש בפועל **לפון** בהוראת 'להטיל ספק', 'לפקפק'.

הפועל **תרגל** הוראתו במקרא (הושע יא, ג: "וְאֶנְכִי תִרְגַּלְתִּי לְאֶפְרַיִם") שונה מן ההוראה החדשה 'עשה תרגילים'. בן-יהודה מביא את שתי ההוראות, המקראית והחדשה, ואילו במילונם של גרזובסקי וקלוזנר מילה זו אינה מובאת כלל, גם לא בהוראתה שבמקרא. תמוה מעשהו של טור-סיני במילון בן-יהודה הגדול: הוא מביא את הפסוק שבמקרא, מפרש את **תרגלתי** מלשון קשירה ומביא מובאות הרבה מן הספרות שלאחר המקרא בהוראת 'למד ללכת'. אין הוא מביא את ההוראה החדשה 'עשה תרגילים' (שכבר הובאה במילון הכיס של בן-יהודה משנת 1901), אבל המובאה האחרונה היא מדבריו של משורר ההשכלה א"ב גוטלבוך (1811–1899), בתרגום ספרו של ל"א פרנקל "ממצרים" (וינה 1862): "וכה **תרגלתי** את כח דמיוני בימי מסעי בכל המראות הזרים" וכו' – **תרגלתי** הוראתו כאן 'אימנתי', וזו החוליה המקשרת את הוראת המילה המקראית עם ההוראה החדשה.

מתוך 30 המילים שבחרתי מן האות תי"ו להשוות בהן את אוצר המילים שבשני המילונים הנדונים רק 8 מילים משותפות לשניהם; שאר 22 המילים (73 אחוזים) נמצאות באחד המילונים בלבד: 6 במילונם של גרזובסקי וקלוזנר, 16 במילונו של בן-יהודה. עובדה זו אומרת דרשני. לדעתי הדבר מעיד: ראשית, שבהיותם המילונים העבריים הראשונים המביאים את חידושי ספרות ההשכלה ואת חידושי דורם שלהם, הדור הראשון של תחיית הלשון העברית בדיבור פה, הרי לא עמדו לנגד עיניהם מילונים קודמים שאפשר להעתיק מהם את אוצר המילים החדשות; שנית, שבהיות חלק נכבד של המילים החדשות חידושי של בן-יהודה עצמו, חידושים שלא כולם נתקבלו על דעת בני דורו, אין תמה שגרזובסקי וקלוזנר לא הביאו אותם במילונם.

מילונם של גרזובסקי וקלוזנר משנת 1900 ומילונו של בן-יהודה משנת 1901 הם מילונים סוללי דרך בתולדות המילונות העברית החדשה. הם נוצרו, כנראה, בלא זיקת גומלין ביניהם ובלא שיסתמך האחד על חברו. ההבדלים הגדולים שביניהם, בייחוד באוצר המילים החדשות, הם תופעה אופיינית לשלביה החלוציים של כל מילונות.

תרס"א-תרס"ב (נובמבר 1900 – אוגוסט 1902)
אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית בזמן הזה (מחברות א-ד)

מלון הלשון העברית

בזמן הזה

כרך ל:

א.

(א) כל מלות הלשון העברית שנתקדשו והחלות העבריות יסמכו בסימני המלות שבתלמוד וברשומים, וכל המלות שסמכו הסופרים והמחברים יסמכו בסימני המלות שבתלמוד וברשומים, וכל המלות שסמכו הסופרים והמחברים יסמכו בסימני המלות שבתלמוד וברשומים.

(ב) כל מלה לכל משמעותה, והמלה כמובנת ונמשכת.

(ג) מלות והמלות כל המלות, וכל המלות שסמכו המלה וכל המלות שסמכו המלה וכל המלות שסמכו המלה.

(ד) כל המלות שסמכו המלה, וכל המלות שסמכו המלה, וכל המלות שסמכו המלה.

ב.

המלות שנתקדשו בזמן המלון, יסמכו בסימני המלות שבתלמוד וברשומים, וכל המלות שסמכו הסופרים והמחברים יסמכו בסימני המלות שבתלמוד וברשומים.

ג.

שמות הנדרשים, ובמיוחד כל המלות שסמכו המלות שבתלמוד וברשומים, וכל המלות שסמכו הסופרים והמחברים יסמכו בסימני המלות שבתלמוד וברשומים.

ה.

אליעזר בן-יהודה

מחברות א-א - אגודת

ירושלים

א' תרל"ב ללוחות

דפוס: תרל"ב

בשעה שבויילנה נדפס מילון הכיס של בן-יהודה, בשלהי 1901, הופיעו בירושלים קונטרסיו הראשונים של חיבורו הגדול "מלון הלשון העברית בזמן הזה". המחברת הראשונה ראתה אור בסוף נובמבר 1900, השנייה – באפריל 1901, השלישית – ביוני 1902, הרביעית – באוגוסט 1902.

אחרי המחברת הרביעית חלה הפסקה של קרוב לשלוש שנים, ורק ביולי 1905 ראתה אור המחברת החמישית (ר' להלן). ארבע מחברותיו של "מלון הלשון העברית בזמן הזה" כוללות את הערכים **א-אין** (עמ' 1-166).

לא היה זה מילונו העברי הראשון של בן-יהודה. קדמו לו שני ניסיונות להוציא מילון מקיף של הלשון העברית: הראשון בשנת תרמ"ז (1887) והשני בשנת תרנ"ה

(1895).²⁰ הניסיון הראשון, שנדפס בעיתונו "הצבי" (שנה שלישית, גיליון ו' מיום ז' בניסן תרמ"ז), אינו אלא דוגמה בלבד ובה הקדמה קצרה ו-16 טורים קצרים. לענייננו חשובה ההקדמה – כותרתה "גנזי הלשון" – שכן זו קדמה שלוש-עשרה שנים ויותר להקדמתו של יוסף קלוזנר במילונם של גרובסקי וקלוזנר משנת תרס"א (1900). וכך פותח בן-יהודה בן העשרים ותשע את דברי הקדמתו:

הספר הזה לא ככל ספרי המלים²¹ לבני ישראל. שכל ספרי המלים האלה נועדו לפרוש לכתבי הקודש וספרי התלמוד [...] ויסתפקו בפרוש כל דבר **בקרב**, ויאמרו למשל על מלה פלונית **מין** כלי, **מין** צמח, **מין** קול [...] וספרי נועד לכלי אמנות להחפץ לכתוב ולדבר עברית, ואין לו עסק בבאורי מקראות ומאמרי התלמוד [...] כל הספרים, לפי תעודתו [...], יסתפקו במלות שהובאו בספרי קדמונינו, ובספרי, לפי תעודתו הוא, השתדלתי להשלים את החסר בלשונו, והיתה הלשון שלמה.

בניסוח שונה מניסוחו של קלוזנר שלוש-עשרה שנים אחר כך בן-יהודה אומר כאן שני דברים עקרוניים: ראשית, אין זה מילון "פילולוגי" אלא מילון שימושי למי ש"חפץ לכתוב ולדבר עברית"; שנית, מילון זה ממלא תפקיד בתחיית הלשון העברית, שבן-יהודה הוא ראש דפריה, "להשלים את החסר בלשונו".

כעבור שמונה שנים לצאת הדוגמה הראשונה של מילון בן-יהודה ראתה אור בירושלים המחברת הראשונה של "מלון כללי, שלם ומפרט ללשון עברית, מתרגם צרפתית וגרמנית". המילון מוקדש "לכבוד אדונו הנדיב הגדול השר ברוך בנימין אדמונד די רוטשילד". בעמ' 6–14 באה ההקדמה. תאריכה ט' בתמוז תרנ"ח. היא הועתקה במלואה ב"המבוא הגדול" של מילון בן-יהודה השלם, בעמ' 7–15. גוף המילון מכיל את הערכים **א-אזור** (עמ' א-מח).

המעין בהקדמה משנת תרנ"ח ובערכים שאחריה מרגיש שבמשך שמונה השנים שעברו למן הניסיון הראשון חלה התפתחות גדולה בתפיסתו הלסקסיקוגרפית של בן-יהודה. אף כי תכליתו המעשית של המילון לא נשתנתה, הנה עתה רחבה היריעה ונוסף לה הממד המדעי וההיסטורי: הבאת עדים מן הספרות העברית לתקופותיה והערות אטימולוגיות. מבדיקת שליש מן הערכים שבמהדורה זו (עמ' א-טז) עולה תמונה זו: 47 אחוזים מכלל המובאות – מן המקרא; 38 אחוזים

20. ניסיונות אלו תוארו בפרוטרוט במאמרי "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה – מאמר ראשון: התחלותיו של מילון בן-יהודה", לשוננו לו (תשל"ג), עמ' 165–186; לט (תשל"ה), עמ' 73–98.

21. הצירוף **ספר מלים** רווח בספרות העברית במאה התשע-עשרה. הוא תרגום שאילה של המונח בגרמנית Wörterbuch. **מילון** הוא חידוש הראשון של בן-יהודה משנת תר"ס. בהקדמה זו משנת תרמ"ז הוא עדיין משתמש בצירוף המשכילי **ספר מלים**, ורק בניסיון השני משנת תרנ"ח הוא משתמש בחידושו שלו **מילון**.

מספרות התלמוד והמדרש; 5 אחוזים מספרות ימי הביניים; 10 אחוזים מספרות ההשכלה – בסך הכול 204 מובאות.²² במהדורה זו משנת תרנ"ה הפריד בן־יהודה מן השורש את ערכי השמות הנגזרים ממנו והשאיר בו את הפעלים בלבד. נוהג זה שלט במילונות העברית מאה שנה בדיוק, עד להופעת "מילון ההווה" בשנת תשנ"ה. השוואת שעריהן של שתי המהדורות (תרנ"ה ותרס"א) משקפת את ההתפתחות שחלה בתפיסתו המילונית של בן־יהודה – וכן בסגנון כתיבתו – באותן השנים:

תרנ"ה	תרס"א
מלון	מלון
כללי, שלם ומפֿרט ללשון עברית מתרגם צרפתית וגרמנית כולל:	הלשון העברית בזמן הזה כולל:
תלמוד ומדרשים, ספרות הפוסקים, המחקר החכמות והמדעים, השירה והמליצה עד ימינו אלה.	א
כל מלות הלשון העברית בתנך,	א) כל מלות הלשון העברית שבתנ"ך, ומספר רב מיתר המלים
שבתלמוד ומדרשים, וכל המלים שבספרי הפוסקים, המחקר, החכמות, הפיוטים השירה והמליצה עד ימינו אלה.	ב) גדר כל מלה לכל משמעותיה, ותרגומה בצרפתית וגרמנית.
ג) עדיות ודוגמאות מכל הספרות, לכל פרטי משמעות המלה ולכל גוניה ולכל דרכי שמוש הלשון בה.	ד) מדרש מלים , באו בו חקירות והויות בדבר צורת המלות ומשקלן, מקורן, פרושן ודיוק משמעתן, על פי דמיון ללשונות האחיות האשורית, הערבית והסורית, לפי המחקרים החדשים של חכמי לשונות בני שם, ולפי מחקרי המחבר בעצמו .

22. ר' מאמרי (הערה 20 לעיל), כרך לז, עמ' 176.

ב

וכל המלים החדשות שנתחדשו בימינו
למלא ולהשלים החסר בלשון העברית
לכל מושגי העת החדשה.
המלות שנתחדשו בזמן האחרון,
ומספר רב של מלים אשר יצר המחבר
למושגים ישנים וחדשים
אשר לא מצא להם כלל מלים בספרותנו
או שהמלים אשר מצא
אינן טבועות במטבעת הלשון העברית.

ג

זוה חדש:
לכל מושג כללי קבוצת כל **המתיחסים**,
למען יוכל אדם למצא מלה
המלות הנרדפים, ובמושגים כלליים
המלות השיכות להם עפ"י דמיון ושותף
הרעיון,
לא ידועה לו
לכל מושג שהוא מבקש.
למען יוכל אדם למצא המלה המבקשה
גם אם איננה ידועה לו.

במה נשתנתה אפוא מהדורת תרס"א ממהדורת תרנ"ה?

א. ראשית, הוספת המילים "בזמן הזה". כלום נתכוון בן-יהודה לומר שמילוננו אינו מילון היסטורי אלא מילון סינכרוני של העברית החדשה? תשובה שלילית לשאלה זו מוצאים אנו בשער האחורי הכתוב צרפתית: *Dictionnaire de la Langue Hébraïque ancienne et moderne*, כלומר "מילון הלשון העברית הישנה והחדשה", והרי זה ממש נוסח השער העברי שבמהדורה הסופית של מילון בן-יהודה משנת 1908 ואילך. לפיכך עלינו להבין שהמילים "בזמן הזה" מכוונות לאוצר המילים של הלשון העברית שבכל התקופות (כמפורט בהמשך השער) – דהיינו הפן ההיסטורי של המילון, כפי שאוצר זה נפרש לפני דובריה, כתביה וחוקריה של לשון זו בדורו של בן-יהודה.

ב. הוספת "כל מלות הלשון העברית שבתנ"ך, ומספר רב מיתר המלים שבתלמוד ומדרשים" מכוונת בעיקר אל המילים הארמיות הרבות שבספרות התלמודית, שבן-יהודה מביא ב"עיבור" צורתן, והמילים הזרות – היווניות והרומיות – שבספרות זו. במחברת הראשונה, למשל, נוספו לפחות עשרה ערכים של מילים ארמיות שצורתן "עוברת" בידי בן-יהודה, כגון **אֲבָצוֹן** ("יגיעה ועיפות יתר מדי", בארמית **אובצנא**). במחברת השנייה מובא הפועל **אָדַשׁ**: "עֲתִיד יֵאָדַשׁ, צוּי אָדַשׁ – היה דומם ולא חשש למאומה, ולא יכפת לו מאומה", פועל עברי לכל דבר, אבל שתי העדויות היחידות הן בארמית: "ההוא דהוה קאמר ואזיל, טוביה דשמע **ואדיש** חלפיה בישתא מאה (סנהד' ז.), לאמר, אשר השומע (חרפתו, קללתו) **ואדיש**, ואינו שם לבו, ואינו מתפעל. – סבא סבא, אכול **ואדיש** (ירוש' פאה דף יה עמוד ג), זקן זקן אכל **ואדיש**, ולא יכפת לך שום דבר אחר". ב"מדרש מלים",

דהיינו המדור האטימולוגי של המילון, בן־יהודה כותב: "בלשון סורית אדש, והשם אדושותא ואדש, ופרושם שתיקה ולא התפעלות [...] מכל זה נראה ברור כי הכונה בהפעל **אדש** איננה שתיקה פשוטה, ושלוה יש הרבה מלים אחרות בלשונו, כ"א שקט הרוח, שאינו מתפעל ואינו חושש למה שהוא רואה ושומע. ועל סמך זה בניתי שני השמות **אדיש ואדישות**, ע"י במקומם". עד כאן לשונו של בן־יהודה במילונו. הייתה זו אחת הדרכים שלו להרחיב את גבולות אוצר המילים של הלשון העברית. במחברת הרביעית (משנת 1902) מספר הערכים ממקור ארמי שצורתם עברית מגיע לשלושים. במחברות החמישית והשישית של המילון (משנת 1905) מספר המילים הזרות גדול בהרבה.

ג. בן־יהודה מבליט במהדורת תרס"א של מילונו את תרומתו הכפולה ללשון העברית ולמילונות העברית: מחקר הלשון ("ולפי מחקרי המחבר בעצמו") ויצירת מילים חדשות ("יומספר רב של מלים אשר יצר המחבר").

ד. במהדורת תרנ"ה נכתב בכותרת "מלון [...] ללשון עברית מתרגם צרפתית וגרמנית". במהדורת תרס"א הועתק עניין התרגום מן הכותרת אל סעיף קטן ב. ללמדנו שאין כאן מילון עברי-לועזי (צרפתי וגרמני) אלא מילון עברי-עברי, שהתרגום בו הוא חלק מסייע של הגדרת משמעות המילה.

ה. בסעיף קטן ג ("עדיית ודוגמאות מכל הספרות, לכל פרטי משמעות המלה ולכל גוניה ולכל דרכי שמוש הלשון בה") בן־יהודה מבליט את הפן ההיסטורי של מילונו ואת החשיבות שהוא מייחס לתיעוד ההיסטורי – לא רק לכל ערך מילוני, אלא גם לכל גוניה המשמעות של המילה ולכל שימושיה.

ו. בסעיף קטן ד ("מדרש מלים [...] חקירות והויות בדבר צורת המלות ומשקלן, מקורן, פרושן ודיוק משמעתן, על פי דמיון ללשונות האחרות האשורית, הערבית והסורית") בן־יהודה מרחיב את הצד המדעי של מילונו בהוספת מדור מיוחד – דקדוקי ואטימולוגי.

מהדורת תרס"א-תרס"ב נבדלת מאוד מקודמתה, מהדורת תרנ"ה, גם בהיקף אוצר המילים: היא גדולה כמעט פי שלושה. בן־יהודה מעיד על השינוי בסוף הקדמתו:

המחברת אשר הוצאתי אז [=בשנת תרנ"ה] לאור היתה רק דוגמה, רק נסיון, והרגשתי אז בעצמי כי לא זהו המפעל בשלמותו, כאשר דימיתיו לי, ואולם במשך הזמן שעבר למן העת ההיא ועד היום עלה בידי להשיג הרבה מספרי קדמונים שלא זכיתי קדם לראותם, וככל אשר הוספתי לקרא ולנצל את כל הטוב הצפון בהם כן הלך ורחק חוג חבורי לפני. ובמסעי בארפה [=באירופה] בשנה העברה קבלתי פני אחדים מגדולי חכמינו ואראם חלק מכתב היד אשר היה אתי, ויאמרו כלם פה אחד כי עוד לא היה כמפעל הזה בלשונו ויחזקו ויאמצו את לבי לעבודתי, אף העירו את עיני בהערות רבות [...] ותוצאת כל זה הוא ה"מלון" במתכנתו ובצורתו המחלטת הנכחית,

ואחשב, כי בסקירה אחת יראה הקורא את ההבדל העצום בין המהדורה הזאת ובין הדוגמה הראשונה.

וכאן בן-יהודה מונה חמישה הבדלים עיקריים שמהדורת תרס"א נבדלת בהם מקודמתה:

- א. הערכים מפורטים ומעובדים הרבה יותר.
- ב. מספר העדים לכל משמעות גדול יותר.
- ג. המובאות מן המקורות ארוכות יותר.
- ד. המובאות מן הספרות המאוחרת סדורות בסדר כרונולוגי.
- ה. נוסף מדור של הערות אטימולוגיות, פילולוגיות ודקדוקיות.

כאמור, בשנים תרס"א-תרס"ב (נובמבר 1900-אוגוסט 1902) ראו אור ארבע המחברות הראשונות של "מלון הלשון העברית בזמן הזה". אז חלה הפסקה של שלוש שנים, עד צאתה של המחברת החמישית ביולי 1905 (ר' להלן).

1904-1906

המילון הגרמני-עברי מאת משה מרגל

והמילון הגרמני-עברי מאת משה שולבוים (במהדורתו השנייה)

בשנת 1904 ראו אור שני מילונים דו-לשוניים חשובים: מילון הגרמני-עברי של משה מרגל' ומהדורתו החדשה – השונה מאוד מקודמתה – של המילון הגרמני-עברי מאת משה שולבוים. מהדורתו הראשונה של מילון זה הופיעה בשנת 1881 כחלק הרביעי של "אוצר השרשים" ליהודא בן-זאב במהדורתו החמישית (האחרונה).²³ נפתח במילון של מרגל:

Deutsch-hebräisches Wörterbuch von Dr. M. Margel, I. Heft,
Požega, 1904, Commissionsverlag von Leopold Klein [...]
Vollständig in etwa 40 Heften

זה נוסח שער המחברת הראשונה של המילון. עולה ממנו שהמילון התחיל להתפרסם בשנת 1904, אבל מן ה"הדים מן העיתונות" (Presstimmen) שבראש המחברת הראשונה מתברר שהתחיל לצאת בסתיו 1903. למשל בשבועון האוסטרי Österreichische Wochenschrift, בגיליון 35 מיום 28 באוגוסט 1903, התפרסמה ידיעה בדבר צאת המילון. כמו כן בשבועון העברי "המגיד", בגיליון 35 מיום 24 בספטמבר 1903, נדפסו דברים אלו:

סופרנו הנכבד ד"ר מ. מארגל, כעת רב בפאָזעגאָ בסלאַבֿוניה, מוציא לאור מלון אשכנזי-עברי, שעמל בו שנים אחדות בשקידה רבה. במלון הזה ימצא כל אוצר המלים האשכנזי מכל המקצועות ותרגומן העברי בצדן. המלים [=המילים העבריות] לוקחו מכל הספרה [=הספרות] העברית העתיקה והחדשה וגם מאלה שהתחדשו בעת האחרונה. המחבר השתמש בכל החקירות בשדה הבלשנות השמית. בעבודה הזאת מלא המחבר חסרון גדול בספרתנו [=בספרותנו].

במחברת השנייה, שאף היא תאריכה 1904, נדפסה ביקורת מאת Rabiner Dr. Kaufmann, הרב המחוזי של Virovitica, שנתפרסמה בשבועון Österreichische Wochenschrift הנוצר למעלה, בגיליון 46 מ-1903 (בערך אמצע נובמבר). מן השער למדים אנו שהמילון תוכנן להתפרסם בארבעים מחברות לערך. בספרייה הלאומית בירושלים נמצאות ארבע-עשרה המחברות הראשונות בלבד (עמ' 1-320), ובכולן התאריך הוא 1904. בשנת 1906 הופיע המילון השלם, והעמודים 1-320 שבו זהים לגמרי להדפסתם הראשונה בשנת 1904. במילון השלם יש 867 עמודים בשני טורים. בראש המילון הקדמה (עמ' v-XII), ובסופה התאריך im Januar 1906.

בעוד הרב קאופמן, בדבריו על המילון שנתפרסמו בנובמבר 1903, משבח את מחבר המילון על שהביא את חידושי הלשון "שיצרו האמנים והיוצרים של הלשון

23. על מהדורה זו של "אוצר השרשים" ר' מאמרי (הערה 1 לעיל), עמ' 184.

העברית החדשה בשירה ובפרוזה, כמו סמולנסקי [=פרץ סמולנסקי], גורדון [=יל"ג], לויזון [כנראה שלמה לויזון], גוטלבר, ברוידס וברדיצבסקי – דהיינו סופרי ההשכלה, הרי מחבר המילון עצמו, בהקדמתו מחודש ינואר 1906, כבר מכיר את מילונייהם של מחיי הלשון העברית: את מילונם של גרובסקי וקלוזנר משנת 1900, את מילונו של בן-יהודה "מלון הלשון העברית בזמן הזה" (הוא מזכיר את המחברת החמישית של מילון זה, שראתה אור ביולי 1905) ואת המהדורה החדשה של המילון הגרמני-עברי של שולבוים משנת 1904 (עליו ר' בהמשך).

גוף המילון משתרע על פני 842 עמודים (מחצית עמ' 841 ועמ' 842 הם מילואים). השאר (עמ' 843–867) הם נספחים. החשוב שבהם הוא רשימת התצורות החדשות (Neubildungen) – 19 עמודים של מילים ותצורות חדשות ומקורותיהן, ובצדן 170 הערות דקדוקיות, היסטוריות ואטימולוגיות מחכימות. אסתפק בדוגמה אחת: על המילה **אִי-פִּרְסֵתָן** (המתרגמת את המילה הגרמנית Einhufer שבועמ' 111 בגוף המילון) מרגל כותב (בגרמנית): "השווא שמואל א ד, כא: אִי-כבוד. באמצעות תחילית השלילה **אִי-** נוצרו הרבה מאוד תצורות חדשות כגון אִי-אפשר, אִי-מתון, אִי-נכון, אִי-רצון וכדומה"²⁴.

* * *

בסוף שנת 1904 הופיע מילונו הגרמני-עברי של משה שולבוים במהדורתו החדשה:

Neues, vollständiges Deutsch-Hebräisches Handwörterbuch
von Moses Schulbaum

Zweite, vielfach vermehrte Auflage, Lemberg 1904

כאמור, מהדורתו הראשונה של מילון זה ראתה אור בשנת 1881 כחלק הרביעי של "אוצר השרשים" (במהדורתו החמישית, למברג 1879–1881). למהדורה השנייה של מילונו הגרמני-עברי הקדים שולבוים שתי הקדמות, שמפרידה ביניהן כמעט שנה: הקדמה קצרה בגרמנית (Vorwort zur zweiten Auflage), מאוקטובר 1904, ולאחריה הקדמה ארוכה יותר בעברית ("דבר אל העברים") שתאריכה "לבוב י"ד חשוון אלף תתל"ה לגלותנו" – דהיינו 4 בנובמבר 1903. מניח אני שההקדמה הגרמנית נכתבה עם הדפסת המילון, ואילו תאריך ההקדמה העברית (שאולי נכתבה לפני מסירת המילון לדפוס) מעיד על כך שהמחבר עדיין לא ידע על הוצאת מילונו של ד"ר מרגל.

24. על מילת השלילה **אִי** לפני שמות הפעולה ר' מאמרי "אי + שמות הפעולה בעברית הספרותית החדשה", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 217–219.

במה שונה מהדורה זו ממהדורתו הראשונה של המילון הגרמני-עברי של שולבוים משנת 1881? המהדורה החדשה גדולה מקודמתה ב-60 אחוזים לערך, ויש בה יותר הערות לשימוש המילה. למשל:²⁵

Aber	1881: אבל, אולם, ואולם, אכן
Aber (Conj.)	1904: אבל, אולם, ואולם, אכן, אך, בכל זאת
Abbrennen	1881: שָׂרף
Abbrennen	1904: שָׂרף (בית, שיד, לבנים, קדירות)
Abdrucken	1881: הדפיס; טבע; כלה, התם להדפיס, לטבוע
Abdrucken	1904: דָּפַס; כלה לדפוס
das Buch ist abgedruckt	הספר נגמר בדפוס

במהדורת 1904 יש ערכים רבים שאינם במהדורת 1881 – מקצתם בשל התפתחות הטכנולוגיה. למשל:

Reifezeugnis	תְּעוּדַת הַהַכָּשָׁר
Telegraph	טֵלֶגְרַף [בלא ניקוד]
telegraphiren	טֵלֶגְרַף (טֵלֶגְרַפְתִּי, אֶטֶלֶגְרַף)
Telephon	טֵלֶפּוֹן [בלא ניקוד]
telephoniren	טֵלֶפֶן
Temperatur	מַעֲלַת חֹם
Tendenz	פְּנִיָּה, מְגַמֶּת-פְּנִים, תְּכָלִית
tendenziös	בְּעַל-פְּנִיָּה

לעומת זה יש במהדורת 1881 ערכים שאינם במהדורת 1904, ואיני יודע מה הסיבה – לפחות קצתם השמטתם נראית מקרית:

Adoptiren	קָבַל (איש) לָבֹן
Adressant	שׁוֹלֵחַ הַמִּכְתָּב
Adressat	איש אשר אליו שָׁלַח המכתב
Krankenhaus	בֵּית-חֹלִים

דוגמאות נוספות להבדל שבין שתי המהדורות יבואו בהמשך, בהשוואת מילונו של שולבוים עם מילונו של מרגל.

25. הטור העברי שבמילוניו של שולבוים מנוקד ניקוד מלא (וכן במילונו של מרגל). הדוגמאות שלהלן מנוקדות ניקוד חלקי בלבד.

שולבויים, מוותיקי סופרי ההשכלה, היה כבן 74 כשהופיעה המהדורה החדשה של מילונו הגרמני-עברי. בהקדמתו העברית הוא עוסק בעיקר בהרחבת הלשון העברית, שזה עתה קמה לתחייה:

עתה ברא ה' חדשה בארץ, שישי ושמחי שפת קדש! כי גואלים קמו לך, כי רוח ממרום נשפך וציונות שמו [...] החפץ לדעת מה חסר בלשונו ישוה נא את לשונו ללשון אחרת חיה, ללשון גרמנית או רוסית או אנגלית [...] יחבר ספר-מלים על פי לשון אחרת, גרמני-עברי, רוסי-עברי או אנגלי-עברי ויראה מה חסר בלשונו. מה חסר? נראה שיותר נכון לומר: מה איננו חסר, כי כמעט הכל חסר [...] קורא יקר! הגידה נא לי, מה שם הבגד התחתון אשר על בשרך? כתונת? טוב! יהי כן! ומה שם החמר (או הארג) שנעשה ממנו? בד? או חור? או כרפס? [...] וקום קרא בשם כל בגדיך והגד חמר כל אחד אם עברי אתה, או קרא בשם כלי ביתך עד כלי בשול ומאפה, ותבשיליך ומאפיך [...] ינסה נא אחד העברים לחבר הלכות בשול (Kochbuch) בלשון עברית. יש אמנם שמות הרבה בלשונו גם למקצועות האלה, אך רבם שמות בלי גופים, נשמות ערטילאין!

אחרי הדברים הנכוחים האלה הולך שולבויים ומונה את הדרכים שיש להרחיב בהן את אוצר המילים העברי. בעניין זה הוא מסתמך הרבה על ספרו של יוסף קלוזנר "שפת עבר שפה חיה" שראה אור בשנת 1896, והוא מסיים את דבריו בקריאה הנרגשת:

לשון עברית ראויה להיות לשון הציונים, ועל הציונים (ומי מאתנו איננו ציוני?) הוא מוטל לרפאות את שבר הלשון [...] עשו מרכז לעבודת הלשון ושימו לו כל-מבטא (organ), בית דין לכל דבר התפתחות הלשון.

* * *

מעניין להשוות את מילונו של הרב הדוקטור הצעיר משה מרגל (יליד 1875) עם מילונו של משה שולבויים הזקן (יליד 1830). לשם כך בחרתי כעשרים ערכים, בעיקר מושגים שנולדו בעת החדשה.

	שולבויים (1881)	שולבויים (1904)	מרגל (1904)
לחם הערב	לחם הערב	אֶרְחַת-עֶרֶב	Abendbrot
אדרסה	אדרסה	כְּתָבָת	Adresse
מליץ	מליץ בַּמשפט	מליץ, עורך-דין	Advokat
קו השָׁוָה, מְשׁוּוּה	מְשׁוּוּה	קוֹרֵה־מְשׁוּוּה, קוֹרֵה־שָׁוָה	Aequator
--	אֶסְתֵּמָה	קֶצֶרִית	Asthma

שולבוים (1881)	שולבוים (1904)	מרגל (1904)	
אשר אין לו יורש	אשר יורש אין לו	עקר, חשוך-בנים	Erblos
קנה-צופים,	קנה-צופים,	משקפת, קרן-חזות	Fernrohr
שפופרת	שפופרת		
חבל, עבות	חבל (במים)	כָּבֵל, כְּמִנָּה	Kabel
קנה-מפץ	מרגמה	מקלע, תותח, מקלעה	Kanone
--	רומה-מרגמה	תותחן	Kanonier
ספרות ²⁶	ספרות	ספרות, ספרה	Literatur
ספרות ²⁶	בספרות, ספרותי	ספרותי, ספרתי	literarisch
חפושית היוצאה	חפושית היוצאה	חפושית-זן	Maikäfer
בחדש איר	בחדש איר		
דורות האמצעים	ימי הבינים	פינוניות, ימי הבינים,	Mittelalter
--	ירחון, מכתב חדשי	ירחון, מכתב-עתי חדשי	Monatschrift
עֶכְבָּר	עֶכְבָּר	שָׂרִיר, קפיץ, עֶצֶל, עכבר	Muskel
--	עתון יומי	עתון יומי	Tageblatt
--	מעלת חם	מזג האויר	Temperatur
--	פניה, מגמת-פנים,	צביון, מגמה	Tendenz
--	תכלית		
--	בעל-פניה	מגמתי, צביוני	tendenziös
אוצר-מלים,	ספר-מלים,	ספר-מלים, מלון,	Wörterbuch
ספר שרשים,	אוצר-מלים,	אוצר-מלים,	
אגרון	אוצר-שרשים	אוצר-שרשים, אגרון	

במילונו של מרגל יש מילים רבות שאינן במילונו של שולבוים במהדורתו משנת 1904, למשל:

אֲכְרִיָּה	achromatisch
בית-ספר חקלאי	Ackerbauschule
חקלאות	Ackerfrohe
אָמוץ	Adoption
מִזְרָנָד	arsenikalisch
נִפְיוּתִי	ästetisch

26. שלא כדרכו של שולבוים לנקד את ערכי הטור העברי ניקוד מלא, במילים ספרות, ספרותי רק השורוק מנוקד, ולפיכך אין לדעת אם גרס ספרות או ספרות.

Journalist	עתונאי
Journalistik	עתונות
Maiblümchen	זיונית, פעמונית
muskelig	שרירי
Telegramm	טלגרמה
Wochenblatt	עתון שבועי, שבועון

מהשוואה זו אפשר להתרשם שמרגל, יותר משולבוים, ער לחידושי המילים של סופרי ההשכלה ושל אליעזר בן-יהודה וחבריו בארץ ישראל, אף על פי שישב בעיירה קטנה שבשולי הקיסרות האוסטרית-הונגרית: **כתבת, עורך-דין, קו המשוה, משקפת, כָּבֵל, תותח, תותחן, שריר, מגמה, מגמתי, מלון** וכיו"ב לעומת **אדרסה, מליץ במשפט, קו השוה, קנה-צופים, קנה-מפץ, עכבר, אוצר מלים** וכיו"ב. כמו כן מרגל מציע מונחים עבריים למושגים שבתחום הראליה, כגון **קצריה וחפושית-זן**, במקום השימוש שמשמש שולבוים במילה לועזית או בהסבר שאינו מונח, כגון **אסתמה, חפושית היוצאה בחדש איר**. בשמות התואר הגזורים בסיומת **-י** מרגל משתמש בצורות ה"פשוטות" כמו **חדשי, יומי**, בעוד ששולבוים עדיין משתמש בצורות הלקוחות מלשון ימי הביניים כמו **חדשיי, יומיי**.

מן הרשימה האחרונה (המילים הנמצאות במילונו של מרגל ונעדרות ממילונו של שולבוים) עולה שרבים מחידושי העברית של דור התחייה לא זכו להיות מתועדים אצל שולבוים, בעוד שמרגל קלט אותם והביאם במילונו.

למי נועדו מילוניהם של שולבוים ומרגל – בייחוד מילונו של מרגל, שבוטור העברי הוא מציין גם את צורות הריבוי של ערכי השמות? נראה לי שנועדו בעיקר ליהודי אירופה דוברי הגרמנית, שביקשו לרכוש להם ידיעה טובה יותר של הלשון העברית – לא רק בקריאה ובכתיבה אלא גם בדיבור פה. בכך שירתו המילונים הללו את צורכיהם של בני הדור הראשון לתחיית הלשון העברית בארץ ישראל ובגולה.

תרס"ה-תרס"ו (יולי-דצמבר 1905)

אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית בזמן הזה (מחברות ה-ו)

אחרי ארבע מחברותיו הראשונות של "מלון הלשון העברית בזמן הזה" מאת אליעזר בן-יהודה, שראו אור בירושלים בשנים תרס"א-תרס"ב (נובמבר 1900 – אוגוסט 1902; ר' לעיל), חלה הפסקה של קרוב לשלוש שנים, ורק בחודש יולי 1905 ראתה אור המחברת החמישית:

אחרי המחברת הרביעית נאנסתי להפסיק ההדפסה מפני חסר אמצעים, כי המנויים שהשגתי ברוסיה לא הספיקו כדי הדפסת המחברות, ובפרט שקצתם לא קימו הבטחתם.

בן-יהודה דילג על 46 עמודים בעימוד המחברת החמישית: המחברת הרביעית מסתיימת בעמ' 166, ואילו החמישית מתחילה בעמ' 213. כוונתו הייתה לערוך את ארבע המחברות הראשונות עריכה חדשה ולהגדיל את היקפן ב-46 עמודים:

על פי התכונה החדשה הזאת יש הרבה להוסיף ולתקן גם בארבע המחברות הראשונות, ועל ידי זה יוספו עליהן כחמשים עמוד. ולכן דלגתי על המספר הזה והתחלתי מספר עמודי המחברת הזאת מן 213 ומיד כשיהיה לאל ידי הועד העוסק בהוצאת המלון לאור להדפיס את המחברות ההן במהדורה חדשה וימלא מספר העמודים החסרים.

המחברת השישית נדפסה בהמשכים בעיתונו של בן-יהודה "השקפה" בחודשים ספטמבר-דצמבר 1905 ואחר כך הופיעה כחוברת לעצמה. המחברת החמישית והמחברת השישית מכילות את הערכים **אלוה-אמץ** (עמ' 213-308). עם פרסום המחברת השישית נפסקה הוצאת "מלון הלשון העברית בזמן הזה" עד לשנת 1908, כאשר התחילו להופיע בברלין קונטרסיו הראשונים של מילון הגדול של בן-יהודה במהדורות הסופית "מלון הלשון העברית הישנה והחדשה". הוצאתו של המילון הגדול נמשכה למעלה מחמשים שנה עד להשלמתו בשנת 1959 – שלושים ושבע שנים לאחר פטירתו של בן-יהודה.

שתי המחברות האחרונות נבדלות הבדל גדול מארבע הראשונות. מספר המילים הזרות (מן הארמית, היוונית, הפרסית והלטינית) גדל ביותר. בעוד שבמחברת הראשונה יש עשרה ערכים כאלה ובמחברת הרביעית שלושים, הרי בשתי המחברות האחרונות יש עמודים רבים שבהם מספר מועט של ערכי מילים עבריות – עד כדי כך שלפעמים מתקבל הרושם כאילו לפנינו מילון של המילים הזרות בספרות התלמוד והמדרש. לדוגמה, בעשרת העמודים הראשונים של המחברת החמישית (עמ' 213-222) יש בסך הכול 52 ערכים, מהם 16 ערכים עבריים (כ-30 אחוזים) ו-36 מילים זרות (כ-70 אחוזים); כמו כן יש באותם עמודים 64 רמיזות, מהן 3 רמיזות של ערכי מילים עבריות (פחות מ-5 אחוזים) ו-61 רמיזות של ערכי מילים זרות (יותר מ-95 אחוזים).²⁷ בן-יהודה מסביר את השינוי שחל בתפיסת המילון שלו באותן שלוש שנות הפסקה:

אם אמנם הספר הוא **בעקרו** מלון הלשון העברית, אך למען יהיה מספיק לקורא בספרות התלמודית ורוצה לדעת פרוש כל המלים שבספרות זו, היה בדעתי בתחלה ליחד בסוף הספר חלק מיוחד להמלים מלשון ארמית ויונית ורומית ופרסית שבתלמודים ומדרשים. אך פרופיסור דר' דלמן העיר אותי כמה לא נוח הדבר למבקש מלה לחשב קנ[ו]דם איה מקומה אם בגוף הספר

27. ר' מאמרי (הערה 20 לעיל), כךך לט, עמ' 95.

כברת דרך ארוכה מאוד עבר בן־יהודה המילונאי למן שנת תרמ"ז (1887), שנה שנדפסו בה דפיו הראשונים של מילונו, ועד שנת תרס"ה-תרס"ו (1905), כאשר נדפסו שתי המחברות האחרונות (ה-ו), בניסיונו השלישי להוציא את המילון. תכליתו המוצהרת המקורית של המילון – תחיית הלשון העברית – לא נשתנתה במרוצת תשע־עשרה השנים, אבל דמות המילון פשטה את צורת המילון השימושי, שנועד לקהל הרחב, ולבשה צורת מילון מדעי היסטורי. בכך נסללה הדרך ל"מילון הלשון העברית הישנה והחדשה", שהתחיל לצאת בשנת 1908.

תרס"ח (1907)

אברהם כהנא, מלון רוסי־עברי שלם

בסתיו 1907 ראה אור בקייב שברוסיה (היום בירת אוקראינה) מילון הרוסי־עברי של אברהם כהנא:

מלון רוסי־עברי ערוך ע"י אברהם כהנא

КІЕВЪ 1907 תרס"ח

Русско-Еврейскій

СЛОВАРЬ

СОСТАВИЛЪ

А. М. Кананъ

מלון רוסי־עברי

ערוך ע"י

אברהם כהנא

КІЕВЪ,
1907.

קייב,
תרס"ח.

Веравеновъ. типографіа Я. Г. Шейнман

מילונו של כהנא לא היה המילון הרוסי-עברי הראשון. קדמו לו מילונייהם של אריה ליאון מנדלשטאם (סנקט פטרבורג 1860) ושל יהושע שטיינברג (וילנה 1880-1881). את שני המילונים הללו תיארתי בקיצור במאמרי "המילונות העברית במאה התשע-עשרה"²⁹.

במילונו של אברהם כהנא 668 עמודים כפולי טורים בתבנית גדולה. בראשו שתי הקדמות: ברוסית (עמ' VI-III) ובעברית (עמ' V-VI). תאריך ההקדמה העברית: אלול תרס"ז. נאמר בה בין השאר:

מורינו ומיני בעלי המיתודות שבתוכנו [...] מביאים כפעם בפעם [...] ספרי-למוד חדשים [...] אבל – להביא לנו ספר-מלים³⁰ רוסי-עברי, למשל, מדויק ומעובד כל צרכו, דבר מעין זה מסרבים הם ליתן לנו [...] ובו בזמן שמלונים עבריים-רוסים – כיסונים³¹, אמנם [...] ניתנו לנו שנים בבת אחת, הנה מלון רוסי-עברי לא ניתן לנו גם אחד. יש לנו רק מלון הרוסי עברי של ר' יהושע שטיינברג, אולם זה לא נתחבר כל עיקרו אלא לשעתו בשנות השבעים והשמונים, בשביל אותם מצעירינו ה"משכילים" שהיו יודעים היטב בשפת-עבר, אבל רוסית לא היו מכירים ורוצים היו להתלמד בה. ולפיכך לא השתמש המחבר אלא בלשון המקרא, והודות לתכליתו שהיתה לנגדו ולעניות אוצרה של הלשון התנ"כית גם יחד, לא בא מעולם לתרגם בדיוק את המלה הרוסית, את המושג הרוסי, אלא הוא משתדל תמיד לבאר הכל בעברית, להעניק לכל מושג רוסי פירוש עברי ארוך ומפורט, כדי שיבין ה"משכיל" המתלמד רוסית מה ענינה של מלה זו או זו. ככה באים אצלו מאמרים שלמים לפרש מלים בודדות. ומכיון שלא [...] להרחבת ידיעת שפת עבר נתכוון – ומכיון שלא רצה לצאת כמעט ממסגרת אוצר המלים של התנ"ך, לפיכך היה מסתפק גם כן בתרגמו, למשל, כל שם צפור במלים הסטיריאוטופיות "מין צפור", כל שם אילן – ב"מין עץ", כל שם חיה – ב"מין חיה", וכדומה.

29. ר' הערה 1 לעיל.

30. תן דעתך לשימוש שרווח בפי המשכילים ספר מלים; אבל בהמשך דבריו כהנא משתמש כבר בחידושו של בן-יהודה מילון.

31. כיסון = מילון כיס. איני יודע אם חידושו של כהנא הוא זה. כוונתו אל מילונם של יהודה גרזובסקי ויוסף קלזנר (ורשה תרס"א/1900) ואל מילונו של בן-יהודה "עם הגהת התרגום הרוסי מאת הרב החכם יהושע שטיינברגר" (וילנה תרס"ב/1901). שני המילונים הללו תוארו למעלה בפרוטרוט.

ובהערה כהנא מביא דוגמאות לביאור המילה הרוסית באמצעות מאמר שלם במקום התרגום המדויק. למשל:

- адресъ – שם האיש אשר לו שלוח דבר־מה ומקום מושבו
[במקום אדריסא, כתבת]
аккуратность – עשות כל דבר בעתו כמשפט [במקום דיוק, דיקנות,
דקדוק, צמצום]
депеша – שְׁמַע נְשָׂא בקוֹי־הבזק [במקום דיפישא, טילגרמא, אגרת
עפה]

וכהנא מסיים את הקדמתו במילים:

את המלים והדיבורים לא מצאתי נחוץ לציין – כמו שרגילים בעלי־מלוניס
אצלנו לעשות – בסימנים שונים לומר שאלו קדמו ומקורם עוד במקרא
והללו מאוחרים הם ומדברי רז"ל, או מתקופה יותר מאוחרת, מוצאם;
שהרי אין מלון זה בעיקרא, כאמור, אלא שמושי, ולא ספר מדעי בשביל
למדנים. מלון רוסי־עברי בשביל האסכולא [=בית הספר] והמשפחה הנהו,
וכל מה שקנתה הלשון העברית באיזו תקופה שהיא, כל מה שרגיל אדם
מישראל להשתמש בו בכתבו עברית – כל זה הוא חלק מחלקי מלונו וראוי
הוא להכנס בו.

בשנת תרע"א נדפסה בקייב "מהדורה שניה מתוקנת" של מילון זה. העימוד לא
נשתנה, אבל "נעבדו ונסדרו בדפוס מחדש כמה וכמה עמודים שלמים", והמחבר
מוסיף:

בתקוניים אלו שמנו את לבנו לשכלל את העבודה משני פנים: מצד **הלשונות
הנרדפים**, שיהיו בידי המשתמש במלון זה כל המלים המצויות בעברית
להגדרת אותו הערך, ומצד **הפראזיאולוגיא** – נתנו הרבה פראזות ופתגמים,
אם רק יש לאותה פראזה או לאותו פתגם ביטוי מיוחד [...] כי עלינו לזכר
תמיד את הכלל שאין שום לשון נקנית בתיבות בודדות אלא בדיבורים
שלמים.

תרס"ח-תשי"ט (1908-1959)

אליעזר בן־יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה

"מלון הלשון העברית הישנה והחדשה" של בן־יהודה, בן שישה־עשר הכרכים
(ונוסף להם כרך "המבוא הגדול"), החל להופיע בשנת 1908 בברלין, בהוצאת
המילונים המפורסמת "לנגנשייד", וכרכיו האחרונים ראו אור בירושלים בשנת
1959 – שלושים ושבע שנים לאחר פטירתו של בן־יהודה וחמישים ואחת שנים

Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung

Berlin-Schöneberg

(Prof. G. Langenscheidt)

Bahnstraße 29/30.

In Lieferungen erscheint:

Thesaurus der hebräischen Sprache

von

E. Ben Jehouda.

Ein Wörterbuch der ganzen hebräischen Sprache, in solchem Umfange das erste Werk auf diesem Gebiete überhaupt und ein hervorragendes Hilfsmittel nach dem übereinstimmenden Urteil bedeutender Fachgelehrter, denen das Material vorlag.

Umfang des Werkes.

Das vollständige Werk wird 12 Bände von durchschnittlich 600 Seiten umfassen. Es erscheint in 150 Lieferungen von je 48—52 Seiten Umfang.

Erscheinungsweise.

Vorab wird allmonatlich eine Lieferung erscheinen, so daß der erste Band mit dem Ende dieses Jahres fertig vorliegen dürfte. In den darauffolgenden Jahren wird die Herausgabe eine gewisse Beschleunigung erfahren. Das ganze Werk wird etwa 1914 fertiggestellt sein.

Bezugsbedingungen.

Jede Lieferung kostet 1.70 M. Der Preis für jeden Band geheftet beträgt 20 M.; Doppelbände (Umfang 1200 Seiten) in Halbfrauz gebunden kosten 45 M.

Wer Gelegenheit hatte, sich mit der Geschichte der Hebräer, der hebräischen Sprache und Literatur zu beschäftigen, hat es bitter empfinden müssen, daß ein umfassendes Wörterbuch des Hebräischen, ein lückenloses Verzeichnis aller Sprachschätze aus allen Gebieten der Literatur (also aus Religion, Gesetzswissenschaft, Geschichte, Poesie usw.) bisher gänzlich fehlte.

Wohl hat die hebräische Sprache schon berufene Bearbeiter gefunden, wohl hat ein tüchtiger Zug in den Bestrebungen der Neuzeit die Forscher bereits über das Gebiet des engen alt-talmudischen Sprachkreises hinausgeführt, — aber ein umfassendes Werk, das die hebräische Sprache von den Wurzeln aus bis in ihre letzten, feinsten Verästelungen verfolgt und ausführlich behandelt, besaßen wir noch nicht. Erst jetzt ist es uns in dem Thesaurus des Ben Jehouda geworden.

יופיץ בחבורות:

מלון הלשון העברית

מקצועית ומערכת

מקצועית

אלוץ ערך בן יחודה

מירושלים.

מלון הלשון העברית לאלוץ ערך בן יחודה הוא לפי תכנון ולפי כוונתו הראשון במקצוע זה: חבור שלם ומסוכלל, הנוהג ללמוד הספרות העברית מתקופת התנ"ך עד הימים האחרונים והדרוש גם לכל אלה הרוצים ללמוד על בוריה את לשון העברים והתפתחותה. דמלון היה נסמך לבקשה בברי הכנסים ומוכחים כציונים וחשובים במקצוע הבלשנות העברית, וכלם הודו עליו פה אחד, שלא היה כנפעל הזה בספרות העברית.

גל ופסית מסלון כל המלון יהיה בן יג כרכים, שש מאות עמוד הכרך; הופיע יופיע בטא וזמנים חבורות, כנות מיה עד יג עמוד החבורות.

אופן הסדרה בתחלה הופיע חבורה לחדש, והכרך הראשון יצא לאור עוד בסוף השנה הזאת. בשנים הבאות תופיענה החבורות לנהים יקר חסופות, והחבורה גלו יגמר קרוב לשנת 1914.

תנאי החתימה חבור החבורה סדק ושבעים (1.70): מחיר כל קרך עשרים סדק; כל כרך כפול וכן אלה וטאמים עמוד) סדק דור יעלה בחמשה וארבעים סדק.

אלה שעסקו בדבריו יחודים, כלשונם ובספרותם, הרגישו בלי ספק את החסרון הדול במלון הבול בקרבו את כל סכמי השפה מכל מקצועיה ומכל תקופות הספרות העברית, ומספרות הדחות התלמודית, מספרות המשפטים ובדבריהם, מהשירה וכו'.

הן אמנם כצא נמצאו ללשון העברית בכל תקופותיה עובדים מומחים, ובשנים האחרונות

לאחר תחילת פרסומו.³² מילונו של בן־יהודה הוא החיבור הלקסיקוגרפי המקיף ביותר בתולדות המילונות העברית החדשה.

בעריכתו, בתוכנו ובהיקפו מילון בן־יהודה – כבר בשש מחברותיה הראשונות של מהדורא קמא שלו מן השנים תרס"א–תרס"ב (נובמבר 1900–אוגוסט 1902; מחברות א–ד) והשנים תרס"ה–תרס"ו (יולי–דצמבר 1905; מחברות ה–ו) – שונה מאוד מן "האוצר" של רש"י פין. מילון בן־יהודה הוא המילון העברי–עברי הראשון, כמדומני, שאינו ערוך על פי השורשים.³³ אין הוא מביא שמות פרטיים. אשר למילים הארמיות ושאר המילים ממוצא זר שבספרות התלמוד והמדרש, חל שינוי גדול בגישתו של בן־יהודה בין מהדורא קמא של מילונו למהדורא בתרא שלו משנת 1908 ואילך. במהדורא קמא יש שפע עצום של מילים זרות, ואילו במהדורא בתרא הללו כמעט נעלמו, אולי מתוך רצון לייחד להן כרך לעצמו – מה שלא נסתייע בסופו של דבר. אף היקף חומר העדויות שבמילון בן־יהודה גדול פי שניים ויותר מן המצוי ב"האוצר".

מן הבחינה הכרונולוגית חומר העדויות שבמילון בן־יהודה – אף בכרכים שנערכו בידי אחרים, לאחר מות בן־יהודה בחנוכה תרפ"ג (1922), ובעיקר בידי טורסיני – מגיע עד שנת 1892, היא שנת מותו של המשורר הנערץ על בן־יהודה, יהודה ליב גורדון (יל"ג). בכך מילון בן־יהודה משקף בעיקר את אוצר המילים של ספרות ההשכלה העברית שבאירופה, ורק מעט את לשונו של דור תחיית הלשון בארץ ישראל – בעיקר את חידושיו של בן־יהודה עצמו.³⁴

כאמור, שבעה־עשר כרכיו של "מילון הלשון העברית הישנה והחדשה" הוצאתם לאור נמשכה חמישים שנה ויותר (1908–1959). בחייו זכה בן־יהודה לראות רק את חמשת כרכיו הראשונים של המילון. שאר הכרכים ראו אור לאחר מותו. חמשת הכרכים הללו יצאו קונטרסים קונטרסים בהוצאת "לנגנשייד" בברלין. הכרך הראשון (12 קונטרסים) נשלם בשנת 1908; הכרך השני (12 קונטרסים) בשנת 1910; הכרך השלישי (12 קונטרסים) בשנת 1912; הכרך הרביעי (10 קונטרסים) בשנת 1913; הכרך החמישי (11 קונטרסים) בשנת 1914, זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

32. ר' מאמרי "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה – מאמר שני: מילון בן־יהודה", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 311–323. בסקירה הנוכחית השתמשתי שימוש נרחב במאמר זה.

33. מילון עברי–לועזי שאינו ערוך על פי שורשי המילים ראה אור כבר בשנת 1835: מאיר נתיב והוא ספר השרשים העברי, רוססיי [!], אשכנזי [...] מאת יהודה ליב ב"ר דובער גערמייזא, ב' חלקים, וילנה 1835.

34. חידושי המילים של בן־יהודה על פי מילונו נאספו בידי ראובן סיוון ופורסמו בחוברת לעצמה: "חידושי המילים של אליעזר בן־יהודה לפי מילונו", לשוננו לעם יב (תשכ"א), קונטרס ב–ג; ומילואים להם: שם יח (תשכ"ז), קונטרס א, עמ' 31–32.

על פי התכנית המקורית היה המילון אמור להיות בן שנים-עשר כרכים של כ-600 עמודים בכל כרך, או 150 קונטרסים של 48-52 עמודים, והוצאתו הייתה צריכה להסתיים בשנת 1914. היקף המילון נאמד אפוא לכתחילה בין 7200 ל-7800 עמודים. בסופו של דבר יצא המילון בשישה-עשר כרכים – ונוסף עליהם כרך "המבוא הגדול" – ובהם 7945 עמודים בסך הכול. בן-יהודה ועורכיו המאוחרים של המילון לא סטו אפוא סטייה גדולה מן התכנית המקורית, וזה מקרה נדיר בתולדותיהם של מילונים מדעיים מרובי כרכים, שהוצאתם נמשכת שנים הרבה והיקפם תופח הרבה מעבר לתכניתם המקורית.

אשר למשך הוצאת מילון בן-יהודה, התחזית המקורית הייתה רחוקה מלהתגשם. בקונטרסי הכרך הראשון נאמר שהמילון יושלם בשנת 1914. בקונטרסי הכרך השני נדחתה השלמתו לשנת 1915, ובקונטרסי הכרך השלישי – לשנת 1916.

מלחמת העולם קטעה את המשך הוצאת המילון. בימי המלחמה נאלץ בן-יהודה לעזוב את ארץ ישראל לארצות-הברית, והוא חזר לארץ רק בשנת 1919. עד יומו האחרון ממש – אור ליום כ"ז בכסלו תרפ"ג (16 בדצמבר 1922) שקד על חיבור המילון. הוא הספיק להכין לדפוס את הכרך השישי והשלים את כתיבתו של הכרך השביעי. שני הכרכים הללו ראו אור בשנים 1925-1926 – אף הם בהוצאת "לנגשייד". ושוב חלה הפסקה בהוצאת המילון. החומר שהשאיר בן-יהודה, מאמצע האות נו"ן ואילך, הצריך עריכה, וזו נמסרה למלומד משה צבי סגל. הוא ערך את הכרך השמיני, שיצא בברלין בשנת 1929, ואת הכרך התשיעי, שאמנם רשום בשער "שנת י"ג להצהרת בלפור" – דהיינו שנת 1930 – אבל לאמתו של דבר לא נדפס באותה השנה. הוצאתו לאור נתעכבה בשל עליית הנאצים לשלטון, ולאחר מאמצים רבים הועברו אימהותיו מגרמניה לארץ ישראל, והוא ראה אור רק בשנת 1939 – ראשון לכרכי המילון שנדפסו בארץ.

גאולה באה למילון בן-יהודה משקיבל עליו פרופ' נפתלי הרץ טורטשינר (לימים טור-סיני)³⁵, נשיא ועד הלשון העברית, להביא את הוצאתו לידי גמר. לשם כך נדרשו לו עשרים שנה; במהלכן ראו אור שמונת כרכיו האחרונים של המילון, שהם מחצית כרכי המילון. תחילה הוציא טור-סיני בשנת 1940 את כרך "המבוא הגדול", שהותיר בן-יהודה בכתב יד. מבוא זה, המשתרע על פני 300 עמודים, יחיד הוא במינו בתולדות המילונות העברית, ובו מציע בן-יהודה את השקפתו הבלשנית בדבר התפתחות השפה העברית ואת גישתו הלקסיקוגרפית לתיאור אוצר מיליה בראייה היסטורית.

בשנת 1944 ראה אור הכרך העשירי, בשנת 1945 הכרך האחד-עשר, ובשנת 1946 הכרך השנים-עשר. נראה היה שבקצב זה עומדת הוצאתו של המילון

35. ר' קורות חייו במאמר הראשון שבסדרת מאמריי "אנשי הלשון", יקינתון 207 (מרס 2006), עמ' יג-יד; 208 (אפריל 2006), עמ' כא.

להסתיים בשנת 1950. אלא שהמאורעות ערב מלחמת השחרור ולאחריה עיכבו עיכוב נוסף את השלמת המילון. הכרך השלושה-עשר ראה אור בשנת 1951; הכרך הארבעה-עשר בשנת 1953; שני כרכיו האחרונים – החמישה-עשר והשישה-עשר – יצאו בשנת 1959, חמישים ואחת שנים לאחר צאת הכרך הראשון. בכך נשלם סוף סוף – בזכותו של פרופ' טור-סיני, נשיאה הראשון של האקדמיה ללשון העברית, ועוזריו – המפעל המילוני הגדול ביותר בלשון העברית במחצית הראשונה של המאה העשרים ומפעלו המדעי הגדול ביותר של בן-יהודה.

בן-יהודה העיד על עצמו כי לכתחילה לא התכוון כלל למילון מדעי אלא למילון שימושי קטן, לצורכיהם של דוברי העברית בדור הראשון של תחיית הלשון העברית בדיבור פה:

ועלי להודות, כי למלאכת מלון אמתי להלשון העברית, לא הייתי מוכן כלל, לא מפאת ידיעותי המדעיות בחכמת הלשון, ואף לא מפאת נטיית הרוחנית [...] החכמה הלשונית לא היתה מקצוע חביב עלי [...] ולא מפני תשוקה לחבר מלון רציתי לעשות זאת, אלא מפני שראיתי צורך גמור בזה להדבור בעברית. אשר על כן היה בדעתי לחבר ספר קטן, שיוכל להיות לסיוע מעשי למי שרוצה לדבר עברית [...] בימים ההם עוד לא היה לי מִשְׁגַּר ברור מה מלאכה כזו דרשת מבעליה, עוד לא ראיתי מדות המפעל, לא חשבתי כמה זמן וכמה עבודה קשה ידרש ממני. וטוב הדבר שכך קרה, שלא ידעתי בתחלה מה אני נוטל עלי, כי אין ספק בדבר שאלמלא ראיתי אז מה העבודה הזאת, כמה היא גדולה ורחבה וכמה היא קשה, ודאי שלא הייתי מִצֵּא את לבבי להתחיל בה ("המבוא הגדול", עמ' 5–6).

לימים, ככל ששקע במלאכת המילון, באיסוף חומר העדויות, במיון המילים ובהגדרת משמעויותיהן, ככל שהעמיק בחקר הלשון העברית וספרותה, בלימוד הלשונות השמיות ובהתבוננות בדרכיהם של גדולי המילונאים באירופה במאה התשע-עשרה, כן

הלכו והשתנו לא בלבד מהותו ואיכותו של הספר אלא גם תכליתו ותעודתו [...] מה שהיה קדם עקר, נעשה טפל [...] ככה נשתחרר מפעלי יותר ויותר מיעודו המעשי לצרכי הדבור העברי של יום יום, שהיה במחשבתי תחלה, ומקומו לקח יעוד אחר יותר עליו [...] לבנות, כמו שאמר Jacob Grimm בהקדמתו להמלון הגדול של הלשון הגרמנית, **מקדש** להלשון העברית, **מקדש** שִׁנְאָר בו למשמרת עולם כל האוצר הקדוש של הלשון כלה, מראשיתה ועד היום הזה [...] וזה אי אפשר אלא כשיהיה החבור מפעל מדעי גמור (שם, עמ' 16–17).

בעצם הימים – ראשית שנת 1908 – כאשר נדפס בברלין קונטרסו הראשון של מילון בן־יהודה, ראה אור באודסה מאמרו של ח"נ ביאליק "חבלי לשון".³⁶ וכך כתב ביאליק:

עלינו לדאג אפוא, קודם כל, שיהא תחלה בידנו לא מלון "מרחיב", אלא מלון **מכנס** [...] שיהא הרכוש הלשוני מכל הדורות במלוא גדולו והתפתחותו מכונס בתוכו כנוס גמור [...] כלומר, כל החמר הלשוני שבו, מכל הדורות, עם כל אופני שמושיו צריכים להתמצות מצוי גמור [...] המלון של לשון כשלנו, בתנאיה המיוחדים, רשאי וגם חייב לרמוז ולעורר על האפשר[ו]ניות הקרובות המתבקשות להתגלות [...] אבל אסור לו לבדות ולהטיל על הצבור. דבר זה [...] אין מקומו במלון מכנס, ואצ"ל [=ואין צריך לומר] במלון אקדימי, שנכתב בחבורה ("חבלי לשון", עמ' 15–17).

דבריו של ביאליק היו כנראה ביקורת על מהדורא קמא של מילון בן־יהודה, שראתה אור בשנים 1900–1905. ב"חבלי לשון" שבנוסח "השלח" יש פסקה אחת שהושמטה מנוסח המאמר שבמהדורת כתביו המקובצים של ביאליק משנת תרצ"ג – עשר שנים אחרי פטירתו של בן־יהודה:

דרך אגב, בן־יהודה, כידוע, זה כעשרים שנה שהוא עושה מלון, ולפי־שעה הוא עומד באלף – "איך־אלף".³⁷ ואולם כדי שיהא המלון מכוון למטרתו, מהראוי שבין שאר תקונים, יעשו בו גם אלו: א) להרחיק מתוכו כל המלים העשויות בידי ה' בן־יהודה בשעת מלאכה. ב) להרחיק כל אותם הדוגמאות שהובאו שם לבטלה, שלא להוציא את הנייר חלק, ואין בהם כדי הבלטת גון, או צרוף ושמוש חדש, ובכך יתמעט הספר כדי שליש, אם לא פחות מזה. ג) לקבוע מדור מיוחד בשביל אלו הארמיות, שאין בהם תועלת ללשונו. ולבסוף וזה העקר ד) למסור את חבור המלון בידי חבורה של חכמים וסופרים מובהקים, מפני שהוא למעלה מכח בן־יהודה אחד (שם, עמ' 17).

אילו שמע בן־יהודה בקולו של המשורר הגדול והניח ידו ממלאכת עשיית המילון, כדי שזו תיעשה בידי "חבורה של חכמים וסופרים", לא היינו זוכים עד היום שיהא בידנו מילון עברי מקיף, המיוסד על מקורות מכל תקופות הלשון העברית וערוך על פי עקרונות היסטוריים. עם כינונה של האקדמיה ללשון העברית בשנת תשי"ג בתוקף חוק הכנסת נטלה האקדמיה על עצמה להכין מילון היסטורי

36. נדפס ב"השלח" יח, חוברת א (שבט תרס"ח / ינואר 1908).

37. ביאליק מתכוון למחברת החמישית של "מהדורא קמא", שראתה אור בירושלים בחודש יולי 1905.

ללשון העברית. "מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית" הוקם בשנת תשי"ט בראשותו של פרופ' זאב בן-חיים, והדרך להשלמתו עדיין רחוקה.

מכל התיקונים שהציע ביאליק לא קיבל בן-יהודה אלא תיקון זה בלבד: הוא הוציא מן המילון במהדורתו הסופית את המילים הארמיות ואת המילים הזרות מן היוונית, הלטינית והפרסית שגדשו את קונטרסי מהדורא קמא שלו. כעבור שנים הרבה חזר ביאליק על דבריו בעניין ריבוי העדויות שלא לצורך במילון בן-יהודה. וכך אמר בשנת תרצ"ב בהרצאתו "לשאלת התרבות העברית":

אני חושב שעל המילון של בן-יהודה אתם יכולים לדבר לא כעל מילון של 12 כרכים, אלא כעל מילון של שלשה כרכים לכל היותר, מפני שיש שם הרחבה מלאכותית, שאין בה שום צורך. על כל מלה יש כל מיני פסוקים, לא לשם הדגשת הגוון, אלא להרבות בכרכים (דברים שבעל פה, א, תל-אביב תרצ"ה, עמ' רח-רט).

לדעתי, לא עמד ביאליק על חשיבותו של עניין ריבוי העדויות במילון כמילון של בן-יהודה. זה היה המילון הבלשני השלם הראשון ללשון העברית שהקיף לא רק את כל תקופות הלשון העברית אלא אף את כל סוגי הכתיבה בה, "מהספרות הדתית התלמודית, מספרות המשפטים ודברי-הימים, מהשירה"³⁸ וכיוצא באלו. לפיכך מיוסד היה כולו על עדויות שבכתב. עדויות אלו סדורות בו במילון בן-יהודה על פי זמנם של המקורות, למן העדות הקדומה ביותר שבמקרא, במשנה ובשאר מקורות קדומים ועד לחיבוריהם של סופרי ההשכלה במאה התשע-עשרה עד 1892, היא שנת מותו של המשורר יהודה ליב גורדון. עיקרון זה של הבאת עדויות מכל תקופה (העיקרון ההיסטורי) ומכל סוגה (עקרון הזינר) וכן הפירוט הסמנטי המדוקדק, במידה שלא הייתה כדוגמתו במילונות העברית, גרמו לו לבן-יהודה שירבה בהבאת דוגמאות.

עם זאת ייתכן שלפעמים הגזים בן-יהודה בפירוט יתר של מילה למשמעה, ואפשר שפה ושם הרבה במובאות שאינן צורך גמור. למשל מילת **אָלָא** נמנו בה לא פחות מ-14 משמעים ושימושים, ואלה מתועדים ב-89 מובאות, כולן מחטיבת ספרות אחת: התלמוד והמדרש. בן-יהודה היה ער להאשמה זו שהאשימוהו ב"ניפוח" מילוניו, וכך כתב בהקדמת מהדורא קמא שלו משנת 1900:

הרביתי להביא עדויות לכל משמעה ומשמעה, בכל מקום אשר נדמה לי כי העדות הזאת תאיר איזה אור יתר על המלה ועל דרך ההשתמשות בה, ולא חששתי שמא ימצא הקורא דגמה אחת מהדגמאות מהתנ"ך או מתלמוד ומדרשים יתרה, כי אמרתי מוטב שאחטא פעמים ביתר ולא ילקה "המלון"

38. מתוך העלון שצורף אל אחד הקונטרסים הראשונים של המילון בראשית שנת 1908.

פעם אחת בחסר במקום הצריך. ונהגתי בזה מנהג מחברי המלונים הגדולים בלשונות אחרות.³⁹

במילונו הנהיג בן־יהודה את העקרונות של סידור הערכים שנהגו במילונות העברית עד לפני שנים אחדות: הפועל על כל בניינו סדור בשורשו בצורת הנסתר של זמן עבר, ואילו כל שאר הערכים – שמות העצם, שמות התואר והמילות לסוגיהן – סדורים על פי האלף־בית של צורת היסוד שלהם. למשל הפעלים **עָרַב**, **נָעַר**, **הִתְעַרַב**, **הָעָרִיב** וכיו"ב סדורים בשורש ער"ב למשמעויותיו, ואילו השמות (ובכללם שמות הפעולה) סדורים כל אחד במקומו על פי האלף־בית: הערכים **הָעָרִב**, **הָעֵרֵב**, **הַתְעַרְבוּת** – באות ה"א; **מַעְרַב**, **מַעְרֵב**, **מַעְרֵבוּת**, **מַעְרִיב** – באות מ"ם; **תְּעַרְבֵת** – באות תי"ו וכיו"ב.

עקרונות סידור הערכים של בן־יהודה, שהיו חידוש במילונות העברית של ראשית המאה העשרים, נהגו בה עד אמצע שנות התשעים של המאה. בעניין זה הלך בן־יהודה בעקבות מילוני הגרמני של גזניוס למקרא במהדורותיו המאוחרות, בניגוד למילונאים העבריים של המאה התשע־עשרה יהודה בן־זאב, משה שולבום, רש"י פין ואחרים – שנהגו לסדר את הערכים כולם בשורשיהם, כדרך המילונים העבריים בימי הביניים. כדי לרכז את כל הערכים של שורש מן השורשים וכדי לטפל בשורש כמהות לעצמה, למשל לצורך האטימולוגיה, הביא בן־יהודה במילוניו כל שורש במקומו בסדר האלף־בית, ורשם בצדו את כל הערכים הנגזרים ממנו. במילונים שראו אור בשנים האחרונות נפרצו עקרונות אלו, וערכי הפועל פוזרו בהם על פני כל המילון על פי האות הראשונה של צורת היסוד של כל בניין: **קָתַב** – באות כ"ף, **נִכְתַּב** – באות נו"ן, **הִכְתִּיב**, **הִתְכַּתֵּב** – באות ה"א וכן הלאה. יתר על כן, במילוני "שיטת ההווה" צורת היסוד היא הבינוני: **כּוֹתֵב** – ערכו של בניין קל, **מִכְתִּיב** – ערכו של בניין הפעיל וכיו"ב. מצר אני צער רב על פריצה זו של מסגרת השורש, מפני שהדבר פוגע פגיעה קשה בתחושת דוברי הלשון העברית שהשורש אינו רק מושג בלשני אלא הוא מהות חיה ויוצרת.⁴⁰

בפעם הראשונה בתולדות המילונות העברית שמחוץ למקרא עשה בן־יהודה ניסיון שיטתי לברר את מקורה של כל מילה ושל כל שורש, הן מצד האטימולוגיה

39. הקדמה זו מובאת ב"המבוא הגדול". ר' שם, עמ' 16.

40. את דעתי בעניין זה הבעתי בשורת מאמרים: "על מילון עברי שימושי בכלל ועל 'מילון ההווה' בפרט", לשוננו לעם מו (תשנ"ה), עמ' 143–145; "הרהורים על מקומם של הפעלים, הבינונים ושמות הפעולה במילון עברי מודרני", פרקים בעברית לתקופותיה: אסופת זיכרון לשושנה בהט, בעריכת משה בראשר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 245–263; "מעמד השורש במילונות העברית החדשה", אקדם 12 (יולי 2006), עמ' 6–7. כמו כן ר' סקירתי "מילון עברי-אנגלי חדש", לשוננו לעם טז (תשכ"ה), עמ' 275–279 (בייחוד בעמ' 276).

החיצונית, דהיינו השוואת המילה ומשמעותה אל שאר הלשונות השמיות, ובייחוד אל הערבית הקלאסית, הן מצד האטימולוגיה הפנימית של גזירת המילה בתוך הלשון העברית.

"מלון הלשון העברית הישנה והחדשה" הוא מילון חד-לשוני: עברי-עברי, ואולם בן-יהודה הוסיף בו לכל מילה ולכל משמעות תרגום ללשונות אירופה. בדבר זה לא היה בן-יהודה מקורי: בן-זאב עשה זאת ב"אוצר השרשים" שלו למן מהדורתו הראשונה (תקס"ז-תקס"ח). הוא תרגם כל מילה ל"אשכנזית", דהיינו גרמנית באותיות עבריות. רש"י פן נהג כך ב"האוצר" שלו כשהוסיף תרגום לרוסית ולגרמנית. אף בן-יהודה עצמו במהדורות קמא שלו עשה כן: במהדורת 1895 הוא הוסיף תרגום לצרפתית ולגרמנית – בסדר זה דווקא, ואילו במהדורת 1900-1905 שינה את הסדר: תחילה גרמנית ואחר כך צרפתית. החידוש במהדורה האחרונה משנת 1908 ואילך הוא בתוספת לשון שלישית: האנגלית. ראוי לציין שהדבר נעשה עשר שנים לפני כיבושה של ארץ ישראל בידי האנגלים וארבע-עשרה שנים לפני קביעת האנגלית כלשון הרשמית של השלטון הבריטי בתקופת המנדט. סדר הלשונות והתוספת של לשון שלישית (אנגלית) במהדורה הסופית של המילון מעידים לאיזה קהל משתמשים כיוון בן-יהודה בכל אחת ממהדורות מילונו.

בשנת תרצ"ב, לאחר שכבר יצאו שמונת כרכיו הראשונים של המילון, אמר עליו ביאליק:

הוא אמנם אסף, על כל פנים השתדל לאסוף מכל הספרות. אך, מלבד החומר התנ"כי אין שם אפילו חלק המאה מכל החומר הלשוני שיש לנו [...] הוא לא היה ספציאליסט אלא חובב במדע, אבל האסון הוא שלא הקיף את כל הלשון גם הוא. אין בכוח של אדם יחיד לעשות את המלאכה הזאת ("לשאלת התרבות העברית" [ר' לעיל], עמ' רט).

הגזים ביאליק מאוד בקביעתו כי "אין שם אפילו חלק המאה מכל החומר הלשוני שיש לנו", ואולם אין ספק היום – בייחוד לאור התקדמות העבודה במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית – שהחסר במילון בן-יהודה גדול עד מאוד. סיבות אחדות לדבר זה:

ראשית, עדויותיו המאוחרות ביותר של בן-יהודה הן מסוף המאה התשע-עשרה. רק לעתים רחוקות הוא מביא עדות מראשית המאה העשרים. מובן מאליו אפוא שמילון בן-יהודה אינו מתעד את אוצר המילים של העברית במאה העשרים, והרי זו התקופה הדינמית ביותר בהתפתחות הלשון העברית ואוצר מילותיה.

שנית, ידיעותינו על הלשון העברית התרחבו והעמיקו בדורות האחרונים במידה ובעצמה שלא היו כדוגמתן בבלשונות העברית של הדורות הקודמים. מספר המקורות החדשים שנתגלו ונתפרסמו בדורות האחרונים, כגון מגילות מדבר יהודה

והתעודות מתקופת בר כוסבא, עולה על כל מה שהיה ידוע בימיו של בן־יהודה. מחקר הלשון העברית, שבימי ההשכלה לא חרג הרבה מעיסוק בלשון המקרא ולא ייחס חשיבות גדולה להתפתחות הלשון העברית בתקופות שלאחר המקרא, פרץ ופרח במאה העשרים.

שלישית, את מובאותיו מן הספרות העברית הקדומה שאב בן־יהודה כמעט אך ורק מתוך מקורות שבדפוס ולא מתוך כתבי יד ואף לא מתוך דפוסים ראשונים – אלה וגם אלה כמעט לא היו בהישג ידו של מלומד עני שישב בפינה נידחת של הממלכה העותמאנית, הרחק ממרכזי המחקר ומן הספריות הגדולות שבאירופה. אין לומר שבן־יהודה לא העריך את חשיבותם של כתבי יד ושל דפוסים ראשונים – פה ושם הוא מביא בהערותיו גרסאות של כתבי יד, ואולם הגישה הכללית במחקר הפילולוגי שבזמנו, בייחוד בחכמת ישראל, הייתה שאפשר להסתפק בדפוסים ובמהדורות המיוסדות על "דפוסים וכתבי יד ישנים נושנים". בימינו כל סטודנט בחוג ללשון העברית באוניברסיטה לומד ויודע שמהדורות אלו אין לסמוך עליהן כלל וכלל.

רביעית, במקרים רבים מאוד הסתפק בן־יהודה בהבאת עדויות למילה מן המילים, למשמעות או לצירוף מחטיבת הספרות שהמילה או המשמעות או הצירוף נכנסו בה לשימוש בלשון העברית, ולא הביא עדות מן התקופות המאוחרות. לפיכך אין לדעת אם הוסיפה המילה להתקיים בלשון או שמא דעכה ונעלמה, ואולי עלתה וחזרה לשמש בלשון כעבור דורות, או במקומות אחרים שכתבו בהם עברית, או בסוג אחר מסוגי הספרות.

חמישית, במהדורא קמא של מילונו (1900–1905) כלל בן־יהודה שפע של מילים זרות, שנכנסו בעיקר לספרות התלמוד והמדרש, אבל במהדורה הסופית החליט שלא לכלול אותן בגוף המילון, וכנראה ביקש לייחד להן כרך לעצמו. מאחר שכך זה לא נכתב ולא ראה אור, מילים רגילות בלשוננו ממוצא יווני, רומי ופרסי, שחלקן נכנסו ללשון העברית באמצעות הארמית, אינן נמצאות במילונו הגדול. למשל: אבזר, אוכלוסין, אטליו, אנדרוגינוס, אנקול, אסימון, אספקלריה, אפסניה, אפרסק, אצטבה, אצטלה, אצטרובל, בולמוס, בוסתן, גושפנקא, גוזזטרא, גימטריא, גרדום, דימוס, דלפק, הדיוט, וילון, טבלא, טרקלין, כלונס, לבלר, לגיון, לוכסן, ליטרא, מלפפון וכיוצא בהן רבות מאוד. לעומת זאת נכנסו למילון בן־יהודה מילים רבות ממוצא זר, כגון אויר, אזמל, אכסדרה, אכסנאי, אכסניא, אלכסון, אמבטי, אמרכל, אסטניס, אפוטרופוס, אפיפיר, אפיקומן, אפיקורוס, אצטומכא, ארז, בימה, בסיס, דגמה, דינר, דפוס, הגמון, וסת, זוג, טפס, כרוב (ירק מאכל), לסטינס), מרגלית, נקניק, ספסל. לא תמיד ברורה מדיניותו של בן־יהודה להביא או שלא להביא במילונו מילים ממקור זר שנכנסו לעברית בתקופות שלאחר המקרא. שישית, קושי מיוחד מעמידים מראי המקום של מקורות מן הספרות שלאחר התלמוד והמדרש. אמנם בסוף כרך "המבוא הגדול" נדפסה רשימה מקיפה של

המקורות שהמילון מביא מהם את עדויותיו, אבל הרבה פעמים לא צוינה המהדורה שהייתה לנגד עיני המילונאי. המבקש לבדוק מובאה מן המובאות במילון יתקשה לעשות זאת בלא בדיקת מהדורותיו השונות של המקור.

עורכיו המאוחרים של מילון בן־יהודה, מ"צ סגל וני"ה טור־סיני, שערכו עשרה מתוך שבעה־עשר כרכי המילון, השתדלו למלא מקצת חסרונותיו, ואולם הם היו מחויבים לשמור על המסגרת שקבע בן־יהודה בכרכים הראשונים, כגון שלא לכלול עדויות ממקורות של המאה העשרים או שלא לכלול מילים ממוצא זר וכיוצא באלו הגבלות.

חסרונותיו של מילון בן־יהודה – על פי רוב חסרונות אובייקטיביים שהזמן גרם – וכן התפתחות שיטות המילונות בימינו, ימי דור המחשב, עושים את השלמתו של מילון בן־יהודה, אם בתוספת של כרכי מילואים ואם בדרך של כתיבת מהדורה חדשה, לדבר שאינו כדאי.

"מלון הלשון העברית הישנה והחדשה" הוא החיבור הלקסיקוגרפי החשוב ביותר במילונות העברית במחצית הראשונה של המאה העשרים. הישגו של בן־יהודה פנים רבות לו: עלה בידו של איש יחיד, מילונאי אוטודידקט, כמעט בלא עזרתם של מלומדים אחרים, להוציא אל הפועל מפעל מדעי שברגיל הוא נעשה בידי אקדמיות ומוסדות מדע. מילונו משמש הוכחה ניצחת לאחדותה של הלשון העברית. רוב חכמי דורו כפרו בכך ולא האמינו שאפשר להעמיד מילון מדעי אחד לכל תקופות הלשון העברית ולכל חטיבות הספרות שבה. בן־יהודה העלה את המילונות העברית לרמה הגבוהה של המילונות באירופה של סוף המאה התשע־עשרה, ובכך קבע את הסטנדרטים של המילונות העברית במאה העשרים.

תר"ע (1909)

יהושע שטיינברג, אוצר מילים רוסי-עברי

כאמור למעלה (עמ' 152), מילונו הרוסי-עברי של יהושע שטיינברג, מראשי המשכילים בדורו (1825–1908),⁴¹ ראה אור בוויילנה בשנים 1880–1881. מילון זה היה ל"רב מכר", יצא בעשרות הוצאות, ובמשך השנים נוסף לתרגום העברי גם תרגום לגרמנית באותיות גותיות, למשל בהוצאה של שנת 1903: "**אוצר מילים רוסי** כלול ורחב ידיים – מתרגם עברית ואשכנזית [...] הוצאה העשרים עם תמונת המחבר". בשנת תר"ע/1909 – קרוב לשנתיים לאחר פטירתו של שטיינברג (25 במרס 1908) – הופיעה בוויילנה מהדורה חדשה של מילונו בתבנית

41. על פי "לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים" של גצל קרסל (מרחביה תשכ"ה-תשכ"ז), שנת לידתו של יהושע שטיינברג היא "לערך תקפ"ה/1825", אבל סטלוג בית הספרים הלאומי רושם: 1830.

קטנה: "אוצר מלים ווססי-עברי עם דוגמאות לשמוש המלים". בראש המילון הקדמה קצרה מאת המחבר ברוסית, ובסופה התאריך (ברוסית): 18 בדצמבר 1903 – דהיינו השנה שבה יצאה "הוצאה העשרים" הנזכרת. בשער הרוסי נאמר שזה "מילון כיס" (ברוסית карманный словарь). במהדורה זו הושמט התרגום לגרמנית.

השוואה קצרה של הטור העברי שבשלוש המהדורות – המקורית משנת 1880, ההוצאה העשרים משנת 1903 והוצאת "הכיס" משנת 1909 (שכאמור הוכנה כבר בשנת 1903) – מראה שההבדלים אינם גדולים. למשל:⁴²

1880	1903	1909
Абортъ --	נפל אשת	נפל אשת
Абрикосъ	תפוח זהב	תפוח זהב
[משמש'] (מין פרי עץ)		(מין פרי עץ)
Авангардъ	צבא החלוץ	צבא החלוץ
Авантюристъ --	רועה רוח,	ר'עה רוח,
	רודף קדים	מרדף ריקים
Августъ (אב) שם	החדש השמיני	(אב) שם
החדש השמיני		החדש השמיני
Автобиография	תולדות ימי חיי	ספר תולדות חיי
חיי עצמו		עצמו, ספר חיי איש
Автографъ	כתבת אצבע	ספר כתוב באצבע
מחברו	המחבר	מחברו
Авторъ	מחבר ספר, סופר	מחבר ספר, סופר
Агентъ	פקיד, סוכן	סוכן, פקיד מִמְנָה
באיזה ענין		באיזה ענין
Агрономія	תכונת עבודת	תבונת עבודת
האדמה	האדמה	האדמה ⁴³

42. בשלוש המהדורות המילים העבריות מנוקדות ניקוד מלא. בדוגמאות שלהלן ניקדתי רק באותם מקומות שאפשר לטעות בקריאת המילה.

43. במהדורות 1880 ו-1909 הגרסה היא "תבונת" (באות ביי"ת), ואילו במהדורת 1903 הגרסה היא "תכונת" (באות כ"ף). איני יודע אם יש כאן שתי גרסאות או שמא אחת מהן (תכונת?) טעות הדפוס.

1880	1903	1909
Агрономъ	מבין בעבודת האדמה, אַגְרָנְמוֹן (ויק"ר א')	מבין בעבודת האדמה, אַגְרָנְמוֹן (ויק"ר א')
Адвокатъ	עורך דין, מליץ	עורך דין, מליץ
Администрація	משטר, משק הליכות ענין	משטר, משק הליכות ענין
Адмиралъ	וסדריו	וסדריו, מְמַשֵּׁק
Адресъ	שר הציס, מושל בגאות נשיא הים	שר הציס, מושל בגאות נשיא הים
Адъ	תו הרשום, שם האיש אשר לו שלוח דבר-מה ומקום מושבו	תו הרשום, שם האיש אשר לו שלוח דבר-מה ומקום מושבו
Академія	שאול, תפתה, אבדון, שחת, גיהנם בית תחכמוני, בית-מדרש החכמה	שאול, תפתה, אבדון, שחת, גיהנם בית תחכמוני, בית-מדרש החכמה
Акробатъ	מדלג על-חבל (לשחוק)	מדלג על-חבל (לשחוק)
Актёръ	משחק בבמות ישחק (טיאטראות)	משחק בבמות ישחק (טיאטראות)
Ак(к)ула	תנין, כלב-הים (מין דג)	תנין, דג גדול, כלב הים
Акушерство	חכמת הילוד והמשבר	חכמת הילוד והמשבר
Акушеръ	אמן בעניני המשבר, מילד	אמן בעניני המשבר, מילד
Акушерка	מילדת	מילדת

יש ערכים שהתרגום לעברית זהה בהם בכל שלוש המהדורות, למשל *Авангардъ*, *Актёръ*, *Акробатъ*, *Адъ*, *Адресъ*, *Адвокатъ*, *Агентъ*, *Авторъ*, *Акушерка*, *Акушеръ*, *Акушерство*. ויש ערכים שהתרגום לעברית שונה בהם בכל שלוש המהדורות, למשל *Акула*, *Автобіографія*. ויש ערכים החסרים במהדורת 1880 (סימנם --) ונוספו במהדורות המאוחרות, כגון *Абортъ*, *Авангардъ*.

Авантюристы. ויש ערכים שבהם התרגום לעברית זהה או דומה במהדורות המאוחרות (1903, 1909) והוא שונה מן התרגום במהדורה הראשונה (1880), כגון Агрономъ. ויש ערכים שבהם נוסח התרגום לעברית במהדורת 1909 זהה או דומה דווקא לזה שבמהדורת 1880 ולא לזה של מהדורת 1903, כגון Абрикосъ, Автобіографія, Августъ. ויש ערכים שבתרגום העברי חלו בהם שינויי כתיב או הקפה בין מהדורה למהדורה, כגון Академія, Авантюристы.

מקרה מעניין הוא המילה **מִמְשֶׁק** במהדורת 1909 כתרגום נוסף של המילה הרוסית Администрация (אדמיניסטרציה). במילון אבן-שושן מובאת **ממשק** בהוראת "תורת המשק (בכלכלה), ניהול משק", עם עדות מתרגום של אברהם שלונסקי. ואכן ב"מלון חידושי שלונסקי" מאת יעקב כנעני (תל-אביב תשמ"ט) מובאת מילה זו בהוראת "הנהלת משק", והיא מתועדת בשלוש מובאות מתרגומי שלונסקי משנת תרצ"א ואילך. שלונסקי הכיר כנראה את המילה **ממשק** במשמעות 'אדמיניסטרציה' ממקור קודם ולא חידש אותה יש מאין. גם ברשימת חידושי המונחים של דוד רמז, שר התחבורה הראשון של מדינת ישראל, המובאת בסיום ספרו "טורים" (תשי"ב), נמצאת המילה **ממשק** בהוראת 'אדמיניסטרציה', והיא מתועדת בנאום שנשא רמז בכנסת בחודש כסלו תשי"י: "גם בנמלי תל-אביב ויפו, שהממשק בהם מופקד בידי אוצר מפעלי ים" (עמ' 501).

מהשוואת שלוש מהדורותיו של המילון הרוסי-עברי-אשכנזי מאת יהושע שטיינברג עולה המסקנה שאין הבדלים גדולים בין מהדורה למהדורה וששטיינברג הזקן לא שינה במהדורותיו המאוחרות של מילונו שינויים שהתחייבו מן התמורות הגדולות אשר התחוללו בלשון העברית בשנים 1880–1903 (או 1908 – שנת מותו של שטיינברג).

קודם 1911

אליעזר בן-יהודה בהשתתפות יהודה גרזובסקי,

מלון מלא ושלם רוסי-עברי-אשכנזי

בשנת 1911 הופיע בהוצאת "תושיה" בוורשה מילונו הרוסי-עברי-גרמני של אליעזר בן-יהודה (בהשתתפות יהודה גרזובסקי). בשער העברי לא צוינה שנת ההוצאה, אבל בשער הרוסי כתוב: 1911. ВАРШАВА. אי-יודאות אופפת את שנת פרסומו של מילון זה. בדקתי את חמשת העותקים שבבית הספרים הלאומי, וזו התוצאה: עותק אחד⁴⁴ רשומה בו השנה 1911. שני עותקים נוספים⁴⁵ רשומה בהם השנה 1912 (וכיוצא בהם העותק שברשות האקדמיה ללשון העברית). עותק

44. מספרו בקטלוג הספרייה הלאומית S° 66 A 563.

45. מספרם בקטלוג הספרייה הלאומית S° 2001 B 1213 ו-S° 93 A 2901.

נוסף⁴⁶ כלל לא צוינה בו שנת ההוצאה (עותק נוסף של הספרייה הלאומית עקבותיו נעלמו בדרכו מן המחסן שבגבעת שאול אל הכריכיה שבגבעת רם). כל חמשת העותקים של הספרייה הלאומית (וכן העותק שבאקדמיה ללשון העברית) זהים מבחינת העימוד – בכולם 2266 טורים ממוספרים; בכולם אותן ההקדמות של בן-יהודה ושל גרזובסקי ואותם השערים בעברית וברוסית (ההבדל היחיד הוא שם בית הדפוס בוורשה שבו נדפסו). ב"אוצר הלכסיקוגרפיה העברית" של א"ר מלאכי (נייר-יורק תשט"ו, סימן 82) כתוב שהמילון שאנו עוסקים בו ראה אור בשנת תרס"ט, ומאחר שבקטלוג הספרייה הלאומית, בשניים מן העותקים הנזכרים, נאמר ששנת הוצאתם תרס"ח – אף על פי שבשערים צוינו, כאמור, השנים 1911 או 1912, מגיע אני למסקנה ששנת פרסומו של המילון היא קודם 1911 – אולי באמת שנת תרס"ח (1907/1908), כפי שצוין בקטלוג הספרייה הלאומית ואיני יודע על סמך מה, או שנת תרס"ט (1908/1909), כפי שנאמר בביבליוגרפיה של מלאכי.

במילון 2266 טורים ממוספרים – שני טורים בכל עמוד – בתבנית קטנה. נראה לי שמילון זה משלים דווקא את מילונם של גרזובסקי וקלוזנר "מלון של כיס מעברית לרוסית ואשכנזית ומרוסית לעברית ואשכנזית – חלק ראשון: עבר-רוסי-אשכנזי", שיצא אף הוא בוורשה בהוצאת "תושיה" בשנת תרס"א/ 1900 (ר' לעיל), ואין הוא המשך מילונו של בן-יהודה "מלון עברי מתרגם אשכנזית המדברת בין היהודים ורוסית", שראה אור בוויילנה בשנת תרס"ב/ 1901 (ר' לעיל).

למילון הרוסי-עברי-אשכנזי של בן-יהודה וגרזובסקי שתי הקדמות קצרות, בנות עמוד כל אחת. הראשונה היא הקדמתו של בן-יהודה, ותאריכה "ירושלים, ג' חשוון, א' תתכ"ט לגלותנו". ההקדמה השנייה היא של יהודה גרזובסקי, ותאריכה "יפו, אב, א' תתל"ה לגלותנו". אם נתרגם את התאריכים "לגלותנו" למניין העברי המקובל, נמצא שהקדמתו של בן-יהודה נחתמה ביום ג' במרחשוון תרנ"ח (29 באוקטובר 1897) ואילו הקדמתו של גרזובסקי נחתמה בחודש אב תרס"ג (יולי-אוגוסט 1903) או בחודש אב תרס"ד (יולי-אוגוסט 1904).⁴⁷ בין שזו שנת 1903 ובין שזו שנת 1904, הרי מילון זה היה מוכן זמן רב מאוד לפני שנת הוצאתו לאור.

46. מספרו בקטלוג הספרייה הלאומית S^o 25 V 14194.

47. שנת "תתל"ה לגלותנו" היא השנה שבין ט' באב תרס"ג לח' באב תרס"ד (2 באוגוסט 1903 – 20 ביולי 1904); לפיכך השאלה היא אם אותו יום בחודש אב שנחתמה בו הקדמתו של גרזובסקי קודם לט' באב או שהוא מאוחר לו. לדעתי, הקדמת גרזובסקי נכתבה באוגוסט 1904, מפני שהוא מזכיר בה את חוברת המילואים למילון העברי-רוסי-אשכנזי, שראתה אור בשנת תרס"ד / 1904 (אישור הצנזורה הוא מיום 3 באוגוסט 1904; ר' עמ' 156–157 לעיל). לעניין הלוח "לגלותנו" שנהג בו בן-יהודה ר' מאמרי (הערה 20 לעיל), כך לז, עמ' 165 הערה 1.

בהקדמתו של בן-יהודה משנת 1897 נאמר בין השאר:

חברת "תושיה" [...] פנתה אלי בבקשה לחבר לה מלון רוסי-עברי, "שיכיל בקרבו כל המלות הרגילות בדבור ובספרות הרוסית ושהמלות הרוסיות תהיינה מת[נן]רגמות, לא **מפורשות**, תרגום מדויק". והנה, אם כי ידעתי עד כמה קשה למלא את התנאי האחרון בלשון עברית, בכל זאת חשבתי כי אני, העוסק זה שנים רבות בחבור ה"מלון הגדול, השלם ללשון עברית",⁴⁸ יותר מוכשר למלאכה זו מאיש אחר [...] עמל עמלתי להמציא לכל מלה רוסית מלה עברית המתרגמת אותה בדיוק, ולתכלית זו השתמשתי גם בהמלים שבתלמוד ומדרשים והמקובלות בספרותנו המאוחרת [...] אבל, אחרי כל זה עוד יש המון מלות רוסיות, שאין להן שום מלה מְכֻנָּה פחות או יותר בלשוננו, ואותן נאנסתי **לפרש** במלים אחדות עבריות [...] ואותן המלים הכלליות, המש[נן]תפות כמעט לכל לשונות ארפה [=אירופה], שאין להן בלשוננו מלה מיוחדת לה, העתקתי כהויתה, רק בכתבי עברי, וצינתי אותן בציון כזה ° [...] ולא אפריז אם אומר כי באו במלון הזה כמעט כל המלים שבלשוננו, וכמו שהיא עתה בידינו, למן התני"ך, התלמוד והמדרשים, ועד המלים שבספרות המדעית שלנו והמלות המח[נן]דשות בזמן האחרון.

אף על פי שמדובר במילון רוסי-עברי-אשכנזי, כמעט כל דבריו של בן-יהודה מכוונים לטור העברי דווקא, ואין בהם זכר לטור האשכנזי. ייתכן שבשנת 1897, כאשר נכתבה הקדמתו, הכוונה הייתה למילון דו-לשוני רוסי-עברי, ורק אחר כך הוחלט להוסיף לו את הטור האשכנזי.

ובהקדמתו של יהודה גרזובסקי משנת 1904 נאמר בין השאר:

במשך השנים האחרונות התקדמה שפתנו קדמה גדולה [...] מלים לא מעטות נחוצות התחדשו בה, ועוד יותר שבו אליה מליה [=מילותיה] הרבות המפוזרות בפנות ספרותנו שנשכחו כמעט מאתנו; במשך השנים האלה הסכימו גם המטהרים הקיצונים, שהרימו לפנים קול צעקה לכל מלה לא-מקראית שנכנסה לספרותנו, אל המלים האלה, וגם הם בעצמם משתמשים כבר פחות או יותר במלים החדשות. ותהי עלי העבודה למלאות את החסר במלון הזה גם בנוגע למלים החדשות האלה [...] באו בו כל המלים העבריות הרבות שנכנסו ב"מלון של כיס" העברי ובחבורת הנוספה אליו שעסקתי בחבורם במשך שנים מספר.⁴⁹

48. כוונתו למחברת "מלון כללי, שלם ומפרט ללשון עברית" שראתה אור בירושלים בשנת 1895. ר' מאמרי (הערה 20 לעיל), כרך לו, עמ' 173 ואילך.

49. הכוונה היא אל מילונם של גרזובסקי וקלזנר משנת תרס"א/ 1900 וכן לחוברת

מעיון במילון זה עולה תמונה שונה ממה שראינו במילון של שטיינברג – גם במהדורותיו המאוחרות. בעוד ששטיינברג הזקן (כבן 75 בשנת 1903) אינו יכול להשתחרר מסגנונם של משכילי מזרח אירופה במאה התשע-עשרה ומדרכי מילונים, הרי מילונם של בן־יהודה וגרזובסקי נושם את רוח הרענונות והחידוש של מחיי השפה העברית בארץ ישראל. והרי כמה דוגמאות:⁵⁰

מְנוּיָ, חֲתוּם° על-	Абонентъ
חֲתֵם° על-	Абонироватъ
חתימה°, מְנִיה° על-	Абониментъ
אפרסק* (מין פרי עץ), מְשֻׁמֵּשׁ°	Абрикосъ
חלוץ, גדוד החלוץ	Авангардъ
דמי קדימה*, ערבון	Авансъ
אבטוביוגרפיה°, תולדות איש כתובות בידי עצמו	Автобіографія
גֶלֶם*, אבטומטוס*, מכונה מתנועת כתנועת בעל חי	Автоматъ
אָרְנוֹמִיָה°, תורת עבודת האדמה	Агрономія
אָרְנוֹמֵם°, אָרְנוֹמֵן*, יודע עבודת האדמה	Агрономъ
פֶּה, טוען*, סְנִיגוֹר*, עורך דין*	Адвокатъ
פקידות*, בית הפקידות*, הנהגה*	Администрація
אֲדִמִירָל°, שר צבא־הים, שר הצי	Адмираль
כְּתָבַת, אֲדִרִיסָה°, רשימת שם איש ומקום מושבו	Адресъ
חֲנֻקָּה° (אחד יסודות הרכבת האויר)	Азотъ
אקדמיה°, ישיבת חכמים, בית מדרש לחכמות	Академія

בן־יהודה וגרזובסקי אינם נמנעים מלתת בטור העברי מילים לועזיות כלל־אירופיות: **אבטוביוגרפיה, אגרנום, אדמירל, אדריסה, אקדמיה**. כמו כן באים בו בטור זה מחידושי דור התחייה ומחידושי בן־יהודה עצמו: **אָרְנוֹמִיָה, כתבת, חנקן** – המילה **כתובת** היא חידוש אף על פי שלא סומנה בעיגול.

⁵⁰ "נוספות מלים חדשות לה'מלון של כיס' עברית-רוסית-אשכנזית" שנוספה למהדורתו השנייה משנת תרס"ד/1904 (ר' לעיל).

50. במילון כל המילים שבטור העברי מנוקדות ניקוד מלא. בדוגמאות שלהלן הסתפקתי בניקוד מסייע.

תרע"ב (1912)

יעקב פרוסט, מלון עברי חדש מעברית לפולנית ולגרמנית

בשנת תרע"ב/1912 ראה אור בלבוב שבגליציה

מלון עברי חדש

מעברית-לפולנית-ולגרמנית

חָפֶר ע"י סופרים פדגוגים מובהקים מומחים עם "נוספות" חדשים

חבר ע"י המורה **יעקב פרוסט**

לבוב תרע"ב-1912

Lemberg 1912

בראש המילון הקדמה קצרה שחתום עליה "בשם המערכת **יעקב פֶּרָאָסֶט**".
במבוא מוסבר הצורך להוסיף תרגום לפולנית:

הסופרים הצעירים [...] לא רצו להצטמצם בתחום הצר והמוגבל של אוצר המילים המקראיות, ויקחו מן הבא בידם מספרותנו העתיקה, מן הספרות של ימי-הביניים, ויבראו גם בריאות חדשות לפי תביעות העת הנוכחית [...] ולמטרה זו נתחברו מלונים כאלה בתרגום רוסי וגרמני [...] אבל צעירי ארצנו המשתתפים בכל התלהבות-נפשם בעבודת-התחיה לא יכלו להנות מאור זה, מפני שאלו המלונים היו להם כ"ספר החתום", כי שפת התרגום זרה להם, לכן מצאנו לנכון, להוציא מלון מתרגם פולנית, השפה השלטת בארצנו, כדי לתת אפשרות לאלה שאינם מבינים רק את השפה הזאת [=שאינם מבינים אלא פולנית], להכנס לפני ולפנים של היכל-ספרותנו. ויען כי "אין מדרש בלא חדוש", לכן ספחנו למלוננו תוספת הרבה מלים שזכרן לא בא במלונים הקודמים, והתאמנו את הוראותיהן לשמושן בהנה.

במילון 1312 טורים ממוספרים (=656 עמודים) בתבנית קטנה, ובסופו נספח של 38 טורים, "נוספות והשמטות מסדרות ע"י יעקב פראסט, לבוב תרע"ב [...]" .
בנספח מילים כגון אֶבְנִיָּה° (=כביש), אֶזְדְּרֶכֶת°, אֶזְנִי-הָמֶן°, אֶפְשֶׁר° פ"י (=פועל יוצא) וכיו"ב ותרגומן לפולנית ולגרמנית.

תרע"ט (1919)

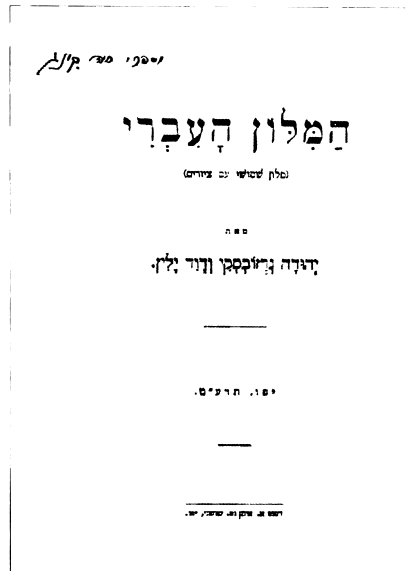
יהודה גרזובסקי ודוד ילין, המלון העברי

מלחמת העולם הראשונה (1914–1918) השביתה כמעט לגמרי את פרסומם של מילונים חדשים, הן במזרח אירופה והן בארץ ישראל. אין פירוש הדבר שמלאכת עשייתם של מילונים חדלה כליל, אלא שנתעכבה הוצאתם לאור עד לאחר סיום המלחמה, כפי שנראה בהמשך הדברים.

בשנת תרע"ט, באביב 1919, יצא ביפו "המלון העברי – מלון שמושי עם ציורים" מאת יהודה גרזובסקי ודוד ילין. מילון זה ראשון הוא מכמה בחינות: (א) הוא המילון העברי הארץ-ישראלי השלם הראשון במאה העשרים – ניסיונותיו של בן-יהודה מן השנים 1900–1902 ו-1905 (מהדורה קמא שקדמה למילונו הגדול מן השנים 1908–1959 נר' לעיל) להוציא מילון עברי בירושלים לא היו אלא התחלות בלבד. (ב) מילון של גרזובסקי וילין הוא המילון העברי החד-לשוני הראשון – שאר כל המילונים העבריים שראו אור בראשית המאה העשרים היו מילונים דו-לשוניים או תלת-לשוניים, או לפחות – כבמקרהו של מילון בן-יהודה – מילון עברי-עברי בתוספת תרגום

כל ערך וערך ללשונות אירופיות: גרמנית, צרפתית, אנגלית. (ג) מילון זה הוא המילון העברי המאויר הראשון.

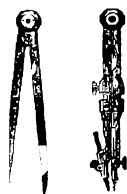
על עשייתו של מילון זה למדים אנו מתוך איגרותיו של דוד ילין בשנים 1914–1919, שנתפרסמו בכרך החמישי של "כתבי דוד ילין בשבעה כרכים" (ירושלים תשל"ו).⁵¹ באיגרת 307 (עמ' 46), ששלח ילין אל ד"ר אברהם שלום יהודה ביום ר"ח (ראש חודש) תמוז תרע"ד (25 ביוני 1914), נכתב: "אצלי אין

51. אני מודה לחבריי באקדמיה ללשון העברית, לגבי טלי בן-יהודה ולמר דורון רובינשטיין, שהעירו את תשומת לבי לאיגרותיו של דוד ילין.

מחור

מחור, שטוף ונקח לנקות; קחת; אשר, צוח לכלי; חזה דעת נגד, החנני לין נוד סר, מיוק סר; שחוק; הפסה, חזק. מחור, הלחך, התלקק כלו. מחור, סחק מכלי השאר זכר; אשר והשחת; "הפסה,

החך; תת שטר לאחר כי הוא ישלם בעדו; השוב לעמחה וידעו; החשב החמחה, החשב כממחה; היה ממחה ונקטה בדבר.

מחור, ה, תועת הדים

לאות וסמן; מחש

השען המורה את השעה.

מחורה.

מחורה, ה, כלי ציור, כלי לחרט בו חוג עגול.

מחור, ה, נר מחורתי, נבול, תכלית; "עיר;

מקום השוק; סלך, חבל ארץ, עיר

וסביבותיה השוכים לסקד אחד.

מחור, ה, סעלת המחנה והסחוק; סעלת המקה

ומקנה.

מחור, ה, נשנה, שאין לו עיר זכר; סת;

סרוס.

מחור, ה, טין חודר שיש בה מקלות ברזל

או שני החנין חלכשה הנשים על סמיתן

לחת לטון חבנית יפה; צחוק, חיוך.

מחור, ה, (רי קיולות), כרמור, קריה במעגל;

"חלק כרם בלתי נשות; שבין הנפנים ובין

הנר; עגיל.

מחור, ה, טחול במעגל.

מחור, ה, בלי שמוחקים כי את המדות,

טעמרים אוהו על פני המרה הנרושה להסר

מטנה את העדף.

מחור, ה, (מרה), כצמצום, כלי ערף ותוספת.

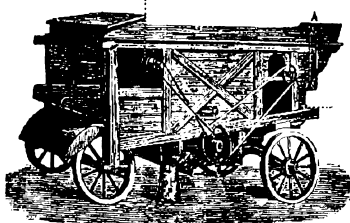
מחור, ה, עשה חקיס, נותן חקיס; כלי

לסחה בו סתומים.

מחור, ה, ברור, מוכן; יותר טוב.

מחבטה

מחבטה, ה, מטנה להבט בה את החביתה, מרכל.

מחבטה.

מחבטה, ה, משהית, סקלקל;

"שה, רוח רעה, מוזיק.

מחבטה, בלי להבץ בו

חמאה.

מחבטה, ה, כוזה ספר.

מחבטה, ה, (רי מחבטה),

קורה לחבר שני חלקי טנין;

השוק ברזל לחבר שני

נופים; סכותבת ספר.

מחבטה.

מחבטה, ה, קשור לברר.

מחבטה, ה, (רי מחבטה), קשור, אחור, אברה;

מקום הכור שני חלקי דבר; סלענות ניר

קשורים והאחור יחד; ספר סבורים נשנים;

ספר קטן.

מחבטה, ה, כלי ברזל לא ענוק למאפה תנור

או לשני עס יר לאחו בה.

מחבטה, ה, הכל קשור בצואר המים הרחוב לעגלה.

מחבטה, ה, חזרה.

מחבטה, ה, חר, סדר השכל, הרף.

מחבטה, ה, דבר שבא מרדש.

מחבטה (מחבטה ומחבטה), סר, מיוק, שטוף והרח

דבר במים; קנה הקנה; טחוק והסר כאב;

"הנה, חלקה; אף, טעם מנישות. מחבטה,

הטק או המחק מכלי השאר זכר; "הפס.

חדשות רבות. עובד הנני במלון העברי-עברי (יחד עם גרזובסקי) והגעתי בו כבר עד האות י' וכבר נדפס עד האות הזאת". איגרת זו נכתבה כחמישה שבועות לפני פרוץ המלחמה, וממנה אנו למדים שהעבודה על המילון החלה עוד לפני המלחמה "הגדולה" (אז טרם קראו לה מלחמת העולם הראשונה, כי לא שיערו שעשרים ואחת שנים לאחר סיומה ב-1918 תפרוץ מלחמת עולם נוספת), ושמלאכת ההדפסה נעשתה בד בבד עם התקדמות כתיבת המילון.

באיגרת 322 (עמ' 74-75 בכרך האיגרות), שכתב ילין אל יהודה גרזובסקי, שותפו במלאכת המילון, ביום ט"ז באב תרע"ו (=15 באוגוסט 1916), בעיצומה של המלחמה, נאמר:⁵²

ידידי יקירי מר יהודה גרזובסקי!

הנני שולח אליך היום את האות ס' גמורה ומעובדה. הנני עובד כעת באות ע'. מקדיש הנני לעבודה זו יום משלוש עד ארבע שעות, ומקווה הנני לגמור את כל העבודה בסוף חודש כסלו הבא לאמר בחנוכה.⁵³

בעברך על האות ס' ובהתבוננך אל הדיו האדומה אשר בדפים, תראה, כי גם באות זו אין התוספות והשינויים מעטים מאשר בכל שאר האותיות הקודמות, וכל הרואה יראה ברגע הראשון כי אין פה "עייבוד" – כי אם "חיבור" – חיבורי מראש ועד סוף.⁵⁴ עובדה זו מעוררת שוב את טענותי הקודמות, ואמת עלי לגלות לך, כי אחד הגורמים להתרשלותי בעבודה עד כה (ומהעיקריים) הוא חוסר החפץ לעבוד עבודה, שיש בה מבחינת "כי לא לך יהיה הזרע".

כותבים על ספר, כי מחברו הוא פלוני ומעבדו הוא פלוני, כשהספר הוא ספר **גמור** מעיקרו והשני בא ומתקן בו. אך בספרנו זה עלי להגיד לך דברים ברורים, כי לו היה נדפס כמו שהוא מבלי כל השינויים שהבאתי בו, לא היה יכול בשום אופן לבוא בדרך רצינית בחשבון ספר מלים לשפה העברית.

זוכר הנני, כי לפני זמן הסכמת לדרישתי ומסרת הדבר לבחירתי. ועתה חפץ הנני כי תאשר זאת במכתב אלי, כי הנך מסכים לאופן זה: לספר המלים יהיו שני שערים קבועים [...] בראשון יהיה שמי לימין ושמי לשמאל, ובשני יבוא הדבר להפך, ובהקדמה, בבארנו אופן עבודתי, נודיע כי לשנינו חלק **שווה** בעבודתו מבלי קדמה לאחד על השני.

עלי להזכירך עוד פעם, כי בבוא הדבר **למעשה** ראיתי ונוכחתי, וכל יום בא ומוכיח לי זאת מחדש, כי עבודתי היא הרבה יותר גדולה וכבדה מאשר

52. מפאת חשיבותה של איגרת זו לתיאור חלקו של ילין בעשיית המילון הריני נותן אותה כאן כמעט בשלמותה.

53. דהיינו לקראת סוף דצמבר 1916.

54. נראה לי שהכתיבים ביו"ד ("עייבוד", "חיבור" ועוד הרבה בהמשך) לא מידי דוד ילין יצאו, אלא הם מעשה ידיהם של מהדירי האיגרות.

שערתי לי. עתה הנני משתמש בכל המלונים האלה⁵⁵ [...] ואינני זו משום ערך כל זמן שלא עברתי על כל הספרים האלה בעיון ובדקדוק כל מלה [...] **ופעמים רבות** אינני שבע רצון בכל הביאורים והנני נותן ביאור משלי [...] לתשובתך הנני מחכה[...], ידידך מכבדך ודו"ש [=ודורש שלומך] **דוד ילין**.

אין אנו יודעים מה הייתה תשובתו של יהודה גרזובסקי למכתבו החרף של דוד ילין, ואולם מסתבר (על סמך מכתב נוסף של ילין אל שותפו - ר' להלן) שגרזובסקי נענה לתנאיו של ילין. באיגרת 337 (עמ' 91-92 בכרך האיגרות), אל ד"ר יעקב טהון, ילין כותב מדמשק ביום י"ז בסיוון תרע"ז (=7 ביוני 1917) כדברים האלה:

כ' [=כבודו] שואלני ע"ד [=על דבר] התכניות הספרותיות, שהנני חושב לגשת אליהן בקרוב. ובכן הנני להודיעו עוד הפעם, כי לע"ע [=לעת עתה] עובד הנני בעיקר בגמירת המילון העברי-עברי, שנדפס ממנו כבר עד אמצע אות ע' ע"י חברי-עבודה מר גרזובסקי. בזמן האחרון גמרתי את האות פ', ובשבוע זה חצי האות צ'. נשארו עוד 4 אותיות וחצי. אם אעבוד בהתמדה בלי מפריע, אפשר שאגמרן במשך שני ירחים.

הקדמתי עבודה זו מפני טעמים שונים: (א) מפני כי עבודה זו איננה דורשת התרכזות יתרה, מה שקשה עלי עוד בזמן הזה; (ב) מפני כי ספר זה הולך ונדפס כבר, ורובו נגמר כבר בדפוס; (ג) ספר זה יביא תועלת גדולה מאוד לבני הנעורים ולכל הלומדים עברית.

עולה מדבריו של ילין שגם בימות המלחמה הלך המילון ונדפס ביפו, בהשגחת גרזובסקי, שעה שילין שהה בדמשק. מעניינים דברי ילין מפני מה הקדים את מלאכת כתיבת המילון לכתיבת ספרים אחרים, ובייחוד הנימוק האחרון בדבר התועלת הגדולה שיביא המילון "לבני הנעורים ולכל הלומדים עברית". אולי נימוק זה מסביר את הוספת האיורים הרבים, דבר שהיה בשעתו חידוש גדול במילונות העברית.

ביום כ"ז באדר תרע"ח (=13 במרס 1918) - שלושה חודשים לאחר כיבוש ארץ ישראל בידי הבריטים בפיקודו של הגנרל אלנבי וכשמונה חודשים לפני סיום מלחמת העולם, ודוד ילין עדיין שוהה בדמשק - הוא כותב אל תלמידו צבי לבנון (איגרת 343; עמ' 103 בכרך האיגרות) ומודיע לו: "גמרתי כל עבודת המילון עברי-עברי, שעבדתי בו עם מר גרזובסקי". וכן באיגרת נוספת אל ד"ר סטיין וייז בניו-יורק מיום 30 באוקטובר 1918 (איגרת 354; עמ' 112 בכרך האיגרות) - ודוד ילין כבר שב מדמשק לירושלים - הוא כותב:

סיימתי את המילון העברי שלי, שהתחלתי עוד בירושלים יחד עם מר גרזובסקי ואשר נדפס כבר עד לאות צ' [...] עתה חזרתי הנה [=לירושלים]

55. וכאן ילין מונה את חמשת המילונים העיקריים שהוא משתמש בהם לצורך עבודתו.

וכפי שתוכל לתאר לעצמך מצאתי כאן חיים חדשים לגמרי, פעילות קדחתנית בבניין ביתנו הלאומי בארץ ישראל.

מעניין הניסוח "המילון העברי שלי", שעל פיו ילין רואה עצמו כמחבר העיקרי של המילון, ואילו את גרזובסקי הוא שם במקום השני. כפי ששיערתי למעלה, בהערתי לאיגרת 322, יהודה גרזובסקי קיבל את דרישתו של דוד ילין בדבר סדר כתיבת שמות שניהם בשער המילון, ומכאן יובן רוגזו הרב של ילין כאשר נוכח לדעת ששותפו לא קיים את התחייבותו. באיגרת 369 (עמ' 126 בכרך האיגרות) מיום ח' אדר"ש (=אדר שני) תרע"ט (=10 במרס 1919) ילין, השווה אותה שעה בלונדון, כותב אל יהודה גרזובסקי:

ידידי מר יהודה גרזובסקי, בבטחי בישרתך ובהאמיני, כי על דבר שהחלטנו על אודותיו אין עלי לדבר אתך עוד פעם לפני נסעי [=לונדון] – לא דיברתי אתך דבר לפני נסיעתי ע"ד סדר שמותינו בשער הספר. תוכל לשער איפוא גודל תמהוני בראותי בחוברת הפוה"צ [=הפועל הצעיר] שהגיעה לכאן את המודעה ע"ד המלון של "יהודה גרזובסקי ודוד ילין".

לפני נוסעי⁵⁶ בררת לי ג"כ [=גם כן], כי הדפסת הספר תיגמר בפסח, ובכן רואה הנני, כי היית מהזריזים והשתדלת כי תיגמר הדפסתו לפני שובי [...]. אף לא השארת לי מקום להקדמה לבאר בה עבודתי הקשה פי שלושה מעבודתך, כאשר יעידו כל דפי ההגהה השמורים בידי.

זוהי השבעת הרצון אחרי עבודה, שגולה שלוש שנים מחיי ומעבודתי העיקרית, עבודת חיבור ספר הדקדוק שדחיתי בגללה. וזוהי תוצאת אמונתי בידיד ובכל מכתביו! צר לי מאוד מאוד.

ומה בנוגע למתים? כוונתי להקדשת הספר לזכר חותני המנוח פינס, שאתה בעצמך הצעת בזמנו? [...] זה בוודאי נשכח. העיקר הוא, כי הספר יצא כאשר חפצת.

קשה להעלות על הדעת מכתב כואב יותר ממכתבו של ילין, מכתב מקומם יותר על העוול שגרם לו יהודה גרזובסקי, שותפו למלאכת חיבור המילון, שותף שילין נתן בו אמון וזה ניצל את היעדרו של ילין מן הארץ כדי להפר את הבטחתו – ואין לדעת אם ניתנה הבטחה זו בכתב כפי שדרש ילין באיגרת 322 (ר' לעיל) שנתיים וחצי קודם לכן. עם כל הכאב שכאב ילין על בגידת שותפו הוא לא איים, למשל בפנייה אל הערכאות, כפי שאולי היה נוהג איש במקומו בימינו, אלא הבלג על

56. כאן "נוסעי" בו"ו וכמה שורות לפני זה "נסעי" בלא וי"ו. שוב נראה לי (ר' הערה 54) שיד המהדירים של כרך האיגרות בדבר.

צערו וסיים את איגרתו בהערה, שאפשר לראותה סרקסטית: "העיקר הוא, כי הספר יצא כאשר חפצתי". איני סבור שהוויכוח על סדר שמות המחברים בשער הספר הוא עניין קטנוני, כפי שאולי אפשר לחשוב. מחבר הסבור ש"עבודתו קשה פי שלושה" מעבודת שותפו רשאי לבקש שהדבר יבוא לביטוי בצורה כלשהי בשער הספר. אין אנו יודעים מה הייתה גרסתו של גרזובסקי בעניין זה.

* * *

כאמור, "המלון העברי" של גרזובסקי וילין ראה אור ביפו באביב 1919. אין בו הקדמה. יש בו 504 עמודים בתבנית קטנה. בשנת תרפ"ו/1926 הוא נדפס בהוצאת "דביר" בתל-אביב, ורשום בשער שזו "מהדורה שנייה". נראה לי שזו הדפסה חוזרת של המהדורה הראשונה בלא שינוי במספר העמודים. כעבור שנה, בשנת תרפ"ז, ראתה אור "הוצאה חדשה מתקנת בהוספות רבות מאת יהודה גרזובסקי". יש בה 655 עמודים – 30 אחוזים יותר מאשר במהדורת תרע"ט – והקדמה קצרה בת עמוד אחד החתומה בידי י.ג. (=יהודה גרזובסקי) שתאריכה "כב סיון תרפ"ז" (=22 ביוני 1927). בהקדמה זו אומר גרזובסקי:

המלון העברי הזה בהוצאתו החדשה, הוא, בלי הפרזה יתרה, מועט המחזיק את המרובה. מלון שמושי קטן ומלא, קצר ושלם, מלון ללשון העברית בכל היקפה, שלא יחסר כל בו בשביל השמוש: הלשון המקראית והתלמודית, לשון בעלי המדרש וחכמי ספרד, לשון הגאונים והפיטנים, לשון הפוסקים הראשונים והאחרונים ולשון הספרות החדשה [...] ומן המלים המחדשות בזמן האחרון נבחרו רק המקבלות ביותר והנחוצות ביותר לשמוש השפה ושמקורן העברי נכר בהן. מלבד כל אלה, נלקטו ונאספו אל המהדורה החדשה הזו אוצר גדול מאד של אמרות, בטויים, משלים, פתגמים וצרופי מלים הפזורים בים הגדול של ספרותנו העתיקה [...] עבודה רבה מאד, עבודת שבע שנים,⁵⁷ הושקעה בסדור המלון העברי הזה, כי הכל נלקט ונאסף מתוך המקורות הראשונים ולא ממלונים וקובצים וספרי שמוש [...]

בהקדמתו של גרזובסקי אין זכר לדוד ילין – מלבד הזכרת שמו בשער המילון אחרי שמו של גרזובסקי, כמו בשער מהדורתו הראשונה של המילון. משער אני שילין משך את ידו מן המילון עם צאתו בשנת תרע"ט, ומכאן ואילך כל ההוצאות והמהדורות של "המלון העברי" היו מעשה ידיו של יהודה גרזובסקי ושלו בלבד.

57. הכוונה היא כנראה לשבע השנים למן צאת המילון במהדורתו הראשונה. גם הדגשת התיבה **הזה** שבהמשך המשפט מלמדת, לדעתי, שגרזובסקי מתכוון אל המהדורה השנייה של המילון משנת תרפ"ז. אומר אני "כנראה" משום שעברו קצת יותר משמונה שנים בין שתי המהדורות (אביב 1919 – קיץ 1927).

בשנת תר"ץ ראו אור "מלואים אל המלון העברי של י. גרזובסקי וד. ילין מאת יהודה גרזובסקי" – בעיבוי אותיות שמו של גרזובסקי לעומת האותיות של שמות מחברי המילון המקורי. המילואים ממוספרים כעמודים 659–676. בשנת תרצ"ג ראתה אור "הוצאה חדשה מתקנת בהוספות רבות עם מלואים מיוחדים" ובה 676 עמודים: עמ' 1–655 אינם אלא הדפסה חוזרת של מהדורת תרפ"ז, ואילו עמ' 659–676 הם המילואים של יהודה גרזובסקי משנת תר"ץ.

כמובן, השוואת שתי המהדורות הראשונות – זו של שנת תרפ"ז אל זו של שנת תרע"ט – וכן העיון במילואים משנת תר"ץ יש בהם עניין רב, משום שמלבד התיקונים ותוספת החומר שבמקרה נשמט במהדורות הקודמות יש במילואים עדות לחידושים הרבים שנתחדשו באוצר המילים של העברית בשנים תרע"ט–תר"ץ. ואולם ההשוואה והעיון חורגים ממסגרתו הכרונולוגית של פרק זה בסקירתנו, והם שייכים לפרק הבא, העוסק במילונות העברית בשנים 1920–1946.

תר"ץ (1920)

**שמואל גרינברג ואברהם מאיר זילברמן,
מלון חדש עברי-גרמני וגרמני-עברי**

בשנת 1920 ראה אור בברלין

מלון חדש עברי-גרמני / גרמני-עברי
חבר ע"י ד"ר ש. גרינברג / א. מ. זילברמן
ברלין הוצאה עברית "מנורה" תר"פ

השער הגרמני יש בו עניין מיוחד:

"Menorah" Wörterbuch
Neuhebräisch-Deutsch / Deutsch-Neuhebräisch [...]
Berlin 1920

דהיינו, מילון עברי-גרמני וגרמני-עברי של העברית החדשה. יש בו בסך הכול 536 עמודים בתבנית קטנה: 296 עמודים בחלק הגרמני-עברי (כ-55 אחוזים של כלל המילון) ו-240 עמודים בחלק העברי-גרמני (כ-45 אחוזים). ארבעת העמודים האחרונים של החלק העברי-גרמני הם מילואים, ובהם מילים שנתחדשו בעברית החדשה, כגון⁵⁸ השמות **אמהות, אצבעון, בזלת, הנהלה, חידק, טירון** (בצבא),

58. במילון הטור העברי מנוקד ניקוד מלא. בדוגמאות שלהלן הסתפקתי בניקוד מסייע בלבד.

יִקְרָן, קָבִישׁ (=פְּבִישׁ), מֵאִפְרָה, מֵהֶגֶר והפעלים (אהב) התאהב, גָּשֶׁר (überbrücken), צָבַט (zwicken).

גם בחלק הגרמני-עברי אוצר המילים העברי טבוע בחותם העברית של המאה העשרים. למשל:

Adresse	פְּתֻתָּה, מַעַן
Advokat	עוֹרֵךְ-דִּין, פֶּרְקִיט
Agitation	תַּעֲמוּלָה
Ausstellung	תַּעֲרוּכָה
	[...]
Zucker	סוּכָר
zutrinken	שִׁתָּה "לחיים"
Zweideutigkeit	דו־מִשְׁמָעוּת
Zwischensatz	מֵאִמֶּר מוֹסָגֶר

וכיוצא באלו מילים וצירופים רבים מאוד.

* * *

תם הפרק הראשון של סקירת המילונות העברית במאה העשרים. לא נסקרו בה כל המילונים העבריים שראו אור בשני עשוריה של מאה זו, אלא העיקריים שבהם – אותם מילונים שהתוו את דרכה של המילונות העברית במאה העשרים כולה. ואלו הפרקים הבאים: הפרק השני (1920–1946) מסתיים עם הופעת "מלון עברי" של יהודה גור במהדורתו האחרונה; הפרק השלישי (1947–1989) פותח בהופעת הכרך הראשון של "מלון חדש" לאברהם אבן-שושן ומסתיים בצאת הכרך האחרון (השמונה-עשר) של "אוצר הלשון העברית" מאת יעקב כנעני. כאן המקום להודות לאלה שעזרו לי באיסוף החומר למחברת זו ובהערות לאחר שנשלמה כתיבתה: לספרניות אולם הקריאה למדעי היהדות של בית הספרים הלאומי, ובייחוד לגבי עליזה אלון; למר שלמה גולדברג – מנהל ההשאלה והמחסנים של בית הספרים הלאומי; לחבריי במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, ובייחוד למר דורון רובינשטיין, מרכז המדור לעברית החדשה, לגבי קורדליה הסטרמן ולד"ר יחיאל קארה; לגבי שרית עמדי, ספרנית האקדמיה ללשון העברית; להוצאה לאור של האקדמיה ללשון העברית, ובייחוד לעורך הלשון מר אורי מור ולעורכת הסדר אורית טפרברג; לחברי המערכת של "לשונו לעם", ובייחוד לפרופ' דוד טלשיר ולפרופ' יוסף עופר; ואחרון אחרון חביב לעורך "לשונו לעם" פרופ' משה פלורנטין.

נספח

על חייו ופועלו של הרב ד"ר משה מַרְגֵל,

מחבר המילון הגרמני-עברי

מחברי המילונים בתקופה הנדונה רובם ככולם דמויות מוכרות ומרכזיות בדור תחיית הלשון העברית: אליעזר בן-יהודה, יהודה גרזובסקי-גור, דוד ילין, יוסף קלוזנר. לא כן מ' מַרְגֵל, מחברו של המילון הגרמני-עברי החשוב שראה אור בשנים 1904–1906 בעיירה פּוֹזֵ'גָה (Požega) שבחבל סלאבניה – אז בתחום הקיסרות האוסטרית, בין שתי מלחמות העולם ביוגוסלביה והיום בקרואטיה. מי היה הרב ד"ר מ' מַרְגֵל? לשווא יבקש המבקש פרטים על האיש באנציקלופדיות, בלקסיקונים ובאינטרנט.

לאחר חיפוש הגעתי אל "הארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל" השוכן בתחומי האוניברסיטה העברית שבגבעת רס. בארכיון זה נמצא אוסף תעודות של "התאחדות עולי יוגוסלביה" (לשעבר) המכונה The Eventov Archives. יש בו באוסף הזה כמה מסמכים העוסקים בד"ר מַרְגֵל. וזה מה שעולה מתוכם: הרב ד"ר משה מַרְגֵל נולד ב־13 באוקטובר 1875 בעיירה מושצ'יסקה (בפולנית Mościska; ברוסית Mostiska) שבגליציה (עד מלחמת העולם הראשונה בקיסרות האוסטרית, בין שתי מלחמות העולם בפולין, אחרי מלחמת העולם השנייה בברית המועצות והיום באוקראינה). והרי זימון מקרים: יליד אחר של העיירה מושצ'יסקה – שלושים ושתיים שנה אחרי מַרְגֵל – הוא וולף גולדמן, הידוע יותר בשמו זאב בן-חיים, שנולד שם ביום 28 בדצמבר 1907.

כנהוג באותם הימים למד משה מַרְגֵל בחדר ובישיבה. הוא ידע עברית מנעוריו, ובגיל חמש-עשרה פרסם את חיבורו הראשון בעברית בשבועון "המגיד". מַרְגֵל למד בבית המדרש לרבנים בווינה ובברלין והוסמך לרבנות. בו בזמן למד פילוסופיה באוניברסיטאות של ברלין ופָּרָן (שווייץ); בברן קיבל את התואר דוקטור על עבודתו Der Segen Jakobs – תרגום (לגרמנית) ופירוש מדעי לפרשות צח-צט של מדרש בראשית רבה. אין אנו יודעים אימתי בדיוק קיבל את התואר, אבל היה זה לכל המאוחר בשנת 1900, שכן באותה השנה פרסם ב"המגיד החדש", שיצא אז בווינה, סדרת מאמרים על התגליות הארכאולוגיות במסופוטמיה בחתימת ד"ר מ' מארגל.

בתחילת 1902 נתמנה רב בעיירה רוזנברג שבבוהמיה (צ'כיה), ומשנת 1906⁵⁹ שימש רב בעיירה פּוֹזֵ'גָה. במלחמת העולם הראשונה גויס והיה רב צבאי בצבא

59. על פי דברי ההספד על מַרְגֵל, שנתפרסמו בעיתונות העברית בזגרב במאי 1939, נתמנה מַרְגֵל רב בפּוֹזֵ'גָה בשנת 1906. ד"ר אליעזר מרגליות, שהכיר את מַרְגֵל בזגרב, מסר בעדותו, בירושלים בסוף 1957, גרסה שונה: "הוא [=מַרְגֵל] בא שמה [=לפּוֹזֵ'גָה]

אוסטריה. היא שימש ברבנות בפוז'גה עד 1919, ואז עבר לזגרב – היום בירת קרואטיה. בשנים 1926–1937 שימש רב בזגרב ומנהל בית הספר היהודי, שהיו בו ארבע כיתות בלבד. בשנות חייו האחרונות סבל ממחלה קשה. ב־30 במאי 1939 נפטר, והוא בן 63 במותו.

כנראה בשנת 1903 וכיהן שם עד 1919". כאמור לעיל, קונטרסיו הראשונים של המילון הגרמני-עברי של מרגל התפרסמו בפוז'גה בשנת 1904, והמילון השלם ראה שם אור בשנת 1906. אם נכון הדבר שהוא נתמנה רב בפוז'גה בשנת 1906, ייתכן שהמינוי קשור בעובדה שמילונו התחיל להתפרסם שם כבר בשנת 1904.